

Mayurqa

V època

REVISTA DEL DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES I TEORIA DE LES ARTS

Número 7
2025



Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Ciències Històriques
i Teoria de les Arts



Edicions
UIB

Índex

Miscel·lània

- Gabriel Alomar i Joan Timoner. El catalanisme integrador en el marc del debat constituent i estatutari de la Segona República 1-18

Joan Manel Martí i Llufríu

- Lucerna con marca *C.Oppi.Res* y escena gladiatoria en una sepultura del Puig des Molins (Eivissa)19-39

Benjamí Costa, Jordi H. Fernández i Joaquín Ruiz de Arbulo

- En torno a la estancia del paisajista mallorquín Gabriel Femenia i Maura en Italia40-56

Raquel Gallego García

- Els orígens del moviment llibertari a les Illes Balears (1868-1911) 57-72

Adrián Baranda Martínez-Abascal

Entrevista

- Entrevista al professor Ricard Soto Company 73-77

Antoni Mas Forners

Recursos i fonts documentals

- L'Arxiu Municipal de Muro (AMM), un arxiu de poble al servei del bon govern, de la recerca i de la cultura78-84

Sebastià Riutort Taberner

Ressenyes

- Maria del Camí Dols Martorell, *Treballar la terra per pagar a Déu. El delme i l'especialització agrària de Mallorca al s. XV*. Palma: Illa, 2022, 127 pp.85-87

Juan María González de la Rosa

- Gabriel Ensenyat Pujol, *Fuster i els mallorquins. El debat identitari a la Mallorca tardofranquista*. Sèrie La Unitat, núm. 232. València: Edicions 3 i 4, 2022, 406 pp. 88-91

Antoni Marimon Riutort

- Jaume García-Rosselló, Aixa Vidal, Javiera Letelier (coords.), *Ser indígena. Expresiones subalternas de resistencia e identidad en la América Austral*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2023, 128 pp.92-95

Margalida A. Coll Sabater



Sergio Román Aliste; Cristóbal Marín Tovar; Victoria Soto Caba,
(eds.), *Jardinería histórica y metáfora virtual*.
Digitalizando vistas, estampas y planos (siglos XVI-XVIII).
Madrid: Dykinson, 2023, 242 pp.96-98
Júlia Roman Quetglas

Sonsoles Hernández Barbosa e Irene Gras Valero (eds.),
*La sensibilidad de la metrópolis moderna. Imaginarios
estéticos y espectáculos visuales*. Barcelona: Ediciones
de la Universidad de Barcelona, 2021, 197 pp. 99-102
Marta Del Pino Méndez

Miscel·lània

1. GABRIEL ALOMAR I JOAN TIMONER. EL CATALANISME INTEGRADOR EN EL MARC DEL DEBAT CONSTITUENT I ESTATUTARI DE LA SEGONA REPÚBLICA

GABRIEL ALOMAR I JOAN TIMONER. THE CATALAN INTEGRATIONISM
WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CONSTITUENT AND STATUTORY
DEBATE OF THE SECOND REPUBLIC

Joan Manel Martí i Llufríu

IES M. Àngels Cardona i Florit

Institut Menorquí d'Estudis

Resum: Amb la proclamació de la Segona República s'inicià, a Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, un debat intens sobre la personalitat pròpia i l'encaix de les Illes en les estructures federals del que s'autodefiní després com a «Estado integral, compatible con la autonomía de los Municipios y las Regiones» (Constitució de la República Espanyola, 1931).

En aquest debat, el menorquí Joan Timoner Petrus (Maó, 1910-1997) defensà de forma contundent i inequívoca, a través dels seus articles publicats a *La Voz de Menorca*, la vinculació estatutària de Menorca amb Catalunya. Timoner, per a la defensa de la seva «premissa menorquinista», coincidirà i recorrerà al posicionament de nació integral i de federalisme pimargallià del poeta i assagista mallorquí Gabriel Alomar (Palma, 1873 - el Caire, 1941).

Paraules clau: Federalisme, Pi i Margall, Estatut, Constitució, Catalunya, Menorca.

Abstract: With the proclamation of the Second Republic inducted in Mallorca, Menorca, Eivissa and Formentera an intense debate on the own personality and the lace of the Islands in the federal structures of the that will define «Integral State, compatible with the autonomy of Municipalities and Regions» (Constitution of the Spanish Republic, 1931).

At this debate the menorquí Joan Timoner Petrus (Maó 1910 - 1997) defended of conclusive and unambiguous form, through his articles published at *La Voz de Menorca*, the statutory bonding of Menorca with Catalonia. Timoner, for the defence of his «premise menorquinista», will coincide and will resort at the positioning of integral nation and of federalism pimargallià of the poet and Majorcan essayist Gabriel Alomar (Palma, 1873 - El Caire, 1941).

Keywords: Federalism, Pi i Margall, Statute, Constitution, Catalonia, Menorca.

Rebut el 16 de juny de 2023, acceptat el 19 d'octubre de 2023



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució
"Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

Introducció

El procés constituent i la proposta d'avantprojecte d'Estatut d'Autonomia de 1931, generats a partir de la proclamació de la II República, obriren, a Menorca i al conjunt de les Illes Balears, un debat cultural i polític interessant i apassionant sobre la identitat i l'autogovern. L'objectiu d'aquest treball és recollir i analitzar la posició de dos intel·lectuals de l'època — tots dos, republicans, catalanistes i d'esquerrers— en el context dels debats estatutari i constituent, Gabriel Alomar i Villalonga (Palma, 1873 – el Caire, 1941)¹ i Joan Timoner i Petrus (Maó 1910 – 1997).² Així mateix, veure les seves coincidències i singularitats, en particular les explicitades pel jove Timoner i Petrus en els seus articles publicats a *La Voz de Menorca* entre els anys 1931 i 1932, en els quals posa en evidència l'impacte d'Alomar en el pensament de l'autor menorquí.

Efectivament, el primer intent autonòmic de la història contemporània de les Illes Balears va venir de la mà de la Segona República (1931-1936), amb un text —la Constitució de 1931— que reconeixia les regions, a més dels municipis, i els atorgava la possibilitat d'obtenir règims d'autonomia. També recollia per a les illes Canàries «un cabildo insular como cuerpo gestor de sus intereses peculiares, con funciones y facultades administrativas iguales a las que la ley asigne al de las provincias».³ En el darrer paràgraf del mateix article, afegia que «Las islas Baleares podrán optar por un régimen idéntico», consideració que no existia en el text inicial i que s'incorporà gràcies a les esmenes presentades, entre d'altres, pels diputats republicans Josep Teodor Canet i Francesc Julià Perelló, de Menorca i Mallorca, respectivament.⁴

Això sí, l'article 13 prohibia explícitament la federació de regions autònomes, amb clara referència a la hipotètica federació de Catalunya, el País

1. L'obra completa de Gabriel Alomar es troba recollida en set volums publicats per l'Editorial Moll (volums I, II i III), per l'Institut Francesc de Borja Moll (volum IV) i Nova Editorial Moll (V, VI i VII), entre 1988 i 2021. A més de les obres completes, hi ha quatre treballs fonamentals que analitzen el vessant assagístic i polític d'Alomar: Jordi Pons Bosch i Catalina Moner Mora, *Gabriel Alomar, pedagog, publicista, escriptor, poeta i polític*. Palma: Illa Edicions, 2018; Xavier Milian i Troc Solà (coords.), *Republicanisme, catalanisme i socialisme*. Manresa: Tigre de Paper, 2021; Pere Rosselló Bover i Damià Pons i Pons (coords.), *Gabriel Alomar (1873-1941). L'intel·lectual, el periodista i el polític*. Palma: Lleonard Muntaner, Ed., 2021; i Antoni Trobat (coord.), *Gabriel Alomar, redescobert (1873-1941)*, monografia de la revista *L'Altra Mirada*. Palma: Fundacions Darder-Mascaró, núm. 103, 2021.

2. La biografia i l'obra completa de Joan Timoner i Petrus ha estat recollida per Nel Martí: *Joan Timoner i Petrus*. Palma: El Gall Editor, 2023. Els articles de Timoner Petrus a *La Voz de Menorca* (1930-1932) i la seva posició en el debat estatutari han estat analitzats per Josep Maria Quintana a: *Els menorquins i l'autonomia*. Palma: Editorial Moll, 1977; Josep Maria Quintana, *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998; Isidor Marí Mayans i Guillem Simó Roca, *El debat autonòmic a les Illes durant la Segona República*. Eivissa: Editorial Can Cifre, 1991, i Joel Bagur Mellinas, *Menorca endins: el debat estatutari en la segona República espanyola*. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, 2013.

3. Article 10 de Constitució de la República espanyola de 1931.

4. *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la República Española*, apèndix 1, núm. 33, p. 1; apèndix 3, núm. 38, p. 1; apèndix 5, núm. 41, p. 1

Valencià i les Illes Balears, antics regnes de la corona d'Aragó.⁵ Referència que, per cert, reproduirà després, literalment, la Constitució de 1978 a l'article 145.1.⁶ La incorporació d'aquesta previsió a l'Estatut de 1931, de contingut radicalment antifederal, impedia qualsevol opció de tipus federal semblant al projecte constituent de 1873 de la Primera República —de República de repúbliques—, i consagrava la via de l'Estat integral sustentat en només una de les nacions.⁷

Abans que s'aprovés la Constitució de 1931, la comissió formada per l'Associació per la Cultura de Mallorca, la Cambra Provincial d'Indústria, Comerç i Navegació, i la Cambra Oficial Agrícola ja havia redactat el text d'un avantprojecte d'estatut balear (a final de maig de 1931), que va ser assumit i impulsat després per l'Associació per la Cultura de Mallorca, presidida per Emili Darder. Els dies 20, 21, 22 i 23 de juny de 1931, el Teatre Principal de Palma va acollir una assemblea impulsada per Francesc Julià, president de la Diputació Provincial, que havia d'aprovar aquell avantprojecte. A l'assemblea, emperò, no hi van assistir els representants de Menorca, i els d'Eivissa hi van participar amb reticències.

La decisió dels representants municipals menorquins de no assistir a l'assemblea palmesana es va prendre per unanimitat quatre dies abans de la convocatòria, en una reunió as Mercadal. Però que la decisió es prengués per unanimitat no vol dir que els motius d'uns i altres fossin els mateixos. Al contrari, aquests eren diversos i en molts casos, divergents. La unanimitat s'explica, a grans trets, per la posició antiprovincial balear, per la desconfiança de la iniciativa mallorquina i per l'hegemonia, a Menorca, d'un Partit Republicà Radical que creia poc en la qüestió nacional i que defensava la constitució de Menorca com a regió amb relació directa amb Madrid.

Les posicions menorquines manifestades públicament arran de la proposta d'autonomia balear foren bàsicament dues. Una, sostinguda per Deseado Mercadal Bagur, Pere Taltavull i Antoni Tudurí, proposava un estatut privatiu per a Menorca i una relació administrativa directa amb Madrid, que no passés ni per les Illes Balears ni per Catalunya. L'altra posició, defensada per Joan Hernández Mora, Josep M. Ruiz Manent i Joan Timoner Petrus (Maó,

5. Sebastià Serra Busquets i Elisabeth Ripoll Gil, «El tractament de les minories nacionals a la nostra terra (1928-1936)», Ramon Arnabat Mata i Carlos Moruno Moyano (eds.), *De la primavera de las naciones a la guerra fría (1917/1947)*. Madrid: Sílex Ediciones, 2023, p. 167-178.

6. Article 145.1 de la Constitució espanyola: «En cap cas no s'admetrà la federació entre comunitats autònomes».

7. La qüestió estatutària en el marc del debat territorial i constituent durant la Segona República ha estat extensament treballada per Juan Enrique Albaceta Ezcurra, *El estado integral de la Segunda República Española*, Múrcia: Editorial Nausicaä, 2006; Julián Casanova, *República y Guerra Civil*. Vol. 8 de la *Historia de España*, Barcelona: Crítica/Marcial Pons, 2007; Ramón Máiz, *Nacionalismo y federalismo: Una aproximación desde la teoría política*, Madrid: Siglo XXI, 2018, i Xavier Domènech, *Un haz de naciones. El Estado y la plurinacionalidad en España (1830-2017)*. Barcelona: Edicions 62, Ediciones Península, 2020.

1910-1997), considerava que Menorca només tenia sentit —culturalment i nacionalment— com una part d'una Catalunya integral.

Aquesta posició i desconfiança menorquines respecte de l'avantprojecte d'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears, i després Projecte d'Estatut de Mallorca i Eivissa, és ben explícita en les paraules d'alguns dels protagonistes de l'època. Pere Taltavull, cap visible del Partit Republicà, en el qual militava llavors Teodor Canet, explica la seva posició en el diari republicà *La Voz de Menorca* el dia 6 de juliol de 1931, el mateix dia que el rotatiu publica el text complet de l'avantprojecte:

Nosotros por sentido de conservación necesitamos defender nuestra autonomía y guiar nuestro desarrollo libres de la tutela de ningún vecino, ni hermano, por muy poderoso y prometedor que sea. [...]

Los mallorquines que han redactado el Anteproyecto de Estatuto Balear han creído que ellos solos se bastaban para interpretar las aspiraciones de los menorquines e ibicencos y que unas cuantas frases diplomáticas, de dulce y atrayente expresión, bastarían para hacer aceptar un estatuto en cuyo fondo campea la intención de conservar la supremacía política de Mallorca sobre las demás islas.

Nosotros queremos ser buenos amigos y mejores hermanos de los mallorquines. Pero no aspiramos a proseguir la historia que ha tenido nuestra voluntad supeditada al caciquismo centralista de Mallorca.

Tampoco podemos aceptar que las cuestiones de orden interinsular hayan de ser gobernadas por un Consejo del cual formen parte veintisiete diputados mallorquines, nueve menorquines, nueve ibicencos, porque ello, a pesar de todas las promesas existentes, significa un predominio mallorquín en el hecho.⁸

Explicat en termes més categòrics, en un article del 6 de juliol, Taltavull diu:

No nos conviene ninguna clase de centralismo. Ni sería lógico continuar bajo la tutela de un centralismo castellano, ni ha sido fecundo el centralismo de Mallorca, ni sería tolerable. Ni debemos temer, ni solicitar, ni desear ser absorbidos por Cataluña. Dentro de la República Federal, Menorca ha de ser una unidad política y administrativa con plena autoridad autonómica.⁹

8. Pere Taltavull, «Menorca frente al estatuto federal», *La Voz de Menorca* (23 de maig de 1931), p. 1.

9. *Ibid*, p. 1.

Joan Timoner i Petrus, signant sota el pseudònim Menorquit, manifesta el desig que el text proposat per l'Associació per la Cultura de Mallorca «no passi del que és, un avantprojecte»¹⁰ i defensa, en un article publicat també a *La Voz de Menorca*, titulat «Les coses clares», que l'objectiu ha de ser «Autonomia de la regió dins la nacionalitat, o sigui autònomes Menorca, Mallorca i Eivissa, com les altres regions catalanes dins Catalunya». Ho argumenta a partir de tres fets: el geogràfic, l'econòmic i el lingüístic. Per Timoner, la circumstància de ser un arxipèlag amb quatre illes poblades no justifica que siguin considerades una unitat política:

Les illes catalanes, nomenades impròpiament Balears, puix que Eivissa, Formentera són Pitiüses, no constitueixen cap fet geogràfic que pugui justificar ni molt menys exigir una unitat política interinsular.

La capital de Menorca dista de la capital de Mallorca poc menys del que dista de Barcelona i Eivissa rau de la costa valenciana a una proporcional distància. A més a més, que avui dia que les comunicacions ràpides que tenim disminueix tant la distància que ens separa de la metròpolis (que per nosaltres és, ara i sempre, Barcelona) que fa que els menorquins i també els mallorquins estem més pròxims a la capital de la nacionalitat catalana, que altres catalanes de terra ferma.

Per tot això la Catalunya insular no té cap necessitat de centralitzar enlloc els seus organismes de relació amb l'Estat Federal i molts menys de prescindir de Catalunya que és, si més no i parlant des del punt de vista geogràfic, la regió més pròxima a les nostres.¹¹

Precisament la situació geogràfica de Menorca explica, segons Timoner Petrus, que les relacions comercials —així com les culturals— s'hagin articulat històricament de forma directa i preferent amb Catalunya, i no amb la resta d'illes o, en concret, amb Mallorca. A tot això, el menorquinista hi afegeix implícitament dues consideracions més: la importància estratègica i comercial del port de Barcelona com a port de referència de la regió euro-mediterrània, i el conflicte d'interessos que suposa gestionar les qüestions econòmiques de Menorca des d'una altra illa, amb problemes econòmics i administratius «substancialment diferents dels nostres». Per tant, conclou-rà Timoner, la unitat geogràfica i econòmica per justificar l'altra unitat —la política— és només un «lapsus dels senyors que han ideat un Estatut de Mallorca», que qualifica d'«anticatalà» i fins i tot d'«d'antimallorquí», en tant que això només fa debilitar la Catalunya integral.

10. Joan Timoner Petrus, «Les coses clares», *La Voz de Menorca* (24 de juliol de 1931), p. 1.

11. *Ibid*, p. 1.

El tercer element que utilitza Timoner Petrus per defensar l'autonomia de Menorca dins Catalunya és el fet lingüístic. En aquest sentit, la seva opinió és també molt clara. Enfront de qualsevol regionalització, defensa la unitat lingüística: «L'única relació lingüística que existeix entre Mallorca i les altres illes és la mateixa relació que fa que valencians, rossellonesos, catalans de la Península i de les Illes ens sentim units i identificats en la santa comunió de l'idioma».¹²

A partir d'aquestes tres realitats, geogràfica, econòmica i lingüística, exposades a «Les coses clares», Timoner valora que la proposta de constituir «un Gran i General Consell Balear» prevista a l'avantprojecte d'estatut és literalment una «betzèrria» i que cal ressuscitar «les Universitats Generals, o Diputacions de Mallorca i Menorca, vinculades a Catalunya pels nexes de raça, llengua, cultura i història».¹³

La dissidència menorquina en el debat estatutari

Durant el debat estatutari de 1931, a les Illes Balears es posaren de manifest les diferents visions i els diferents models d'organització de l'Estat i d'articulació de la plurinacionalitat en el sistema institucional. En el cas de Menorca, aquest debat pivotà sobre tres elements: el centralisme, l'insularisme i la catalanitat. No hi havia acord al respecte, però generaren un estat general d'opinió marcat per la dissidència respecte de la proposta impulsada per l'Associació Cultural de Mallorca. La interpretació d'aquesta dissidència menorquina ens permet fer una aproximació als paràmetres i al context des dels quals es desenvolupa aquest debat, i Joan Timoner i Petrus fa la seva defensa, quasi alomariana, dels vincles de catalanitat amb el Principat i la resta de territoris de parla catalana. En aquest sentit, Josep Maria Llompart ens ofereix, a l'article titulat «Les Illes», la seva interpretació dels fets quan diu que:

[...] és simptomàtic que, quan dins el context de la Segona República espanyola es va plantejar per primera vegada a les Illes la solució autonomista, no es pogués anar més enllà d'un projecte d'estatut autònom de Mallorca i Eivissa, del qual restava exclosa Menorca. També cal tenir en compte que, tradicionalment, el grau de politització no ha estat el mateix a cada una de les Illes. En aquest aspecte, Menorca va arribar a assolir unes cotes prou superiors a aquelles que havien abastat Mallorca i Eivissa. Observam finalment dins el context actual que, quan les forces polítiques de l'anomenada oposició democràtica han volgut articular una instància unitària, s'han vist

12. *Ibid*, p. 1.

13. *Ibid*, p. 1.

obligades a partir del fet de la pluralitat insular i anar a la constitució, no d'una Assemblea de les Illes, sinó de tantes assemblees com illes.¹⁴

Andreu Murillo Tudurí, a l'obra inèdita *Els menorquins*,¹⁵ escrita entre 1964 i 1972, fa una anàlisi molt més contundent sobre les raons de la posició menorquina: «Les queixes d'una manca de correspondència entre les sortides de doblers cap a Mallorca i l'entrada de subsidis provinents de Mallorca ha estat i és encara ara el cavall de batalla de les queixes menorquines». I n'exposa una mostra: «El 24 de setembre de 1969, el *Diario de Mallorca* publicava un article titulat "Los entrañables caminos vecinales de Mallorca", on l'articulista manifestava que *'en menos de veinte años se han asfaltado casi todos los caminos de alguna importancia de nuestra isla'* i acabava dient '[...] todavía quedan algunos, pocos, deliciosos y entrañables caminos vecinales por rehabilitar'». Això, dit en un temps en què Menorca sols disposava de sis quilòmetres de carretera «rehabilitats» per la Diputació Provincial, era molt punyent per als menorquins que de temps i estona havien potenciat la millora o, si més no, el manteniment desproporcionat dels cents de quilòmetres de carreteres provincials de Mallorca. «Dels camins veïnals, més val no parlar-ne [diu Murillo]; a Menorca, no n'hi ha ni un centímetre d'asfaltat amb càrrec al pressupost de la Diputació. Ni als dels ajuntaments per a vergonya pròpia nostra».¹⁶

A aquesta mostra, Murillo hi afegeix després l'anàlisi de Josep Melià, publicada al seu llibre *Primer quadern de notes*:¹⁷ «Nosaltres, que som anticentralistes, exercim damunt les illes menors una mena de centralisme paternalista, punyent, dolorós i, fins a cert punt, vexatori. Tal vegada la culpa fonamental és de les rèmores burocràtiques de la capitalitat. Però és indubtable que la nostra estructura administrativa està tan allunyada de la realitat com llunyana és la presència dels menorquins dins la nostra preocupació de cada dia». I Murillo acaba dient: «No crec que tota la raó sigui d'en Melià, vull dir que no crec que sigui una acusació que es pugui fer als mallorquins com a tals, sinó al sistema i a l'estructura administrativa. [...] D'aquesta estructura se n'han volgut desempallegar els menorquins gairebé des del primer moment que foren integrats dins el sistema provincial. El 1810 fou d'una manera violenta i eixorca de resultats positius. El 1823 [4 de juny] el di-

14. Josep Maria Llompart, «Les Illes», Xavier Romeu Jover (editor), *Debat sobre els Països Catalans: ponències i comunicacions de les Jornades de debat sobre els Països Catalans (octubre 1976)*. Barcelona: Curial [et al.], 1977, p. 187-198.

15. Joan Manel Martí Llufríu (Nel Martí), «50 anys d'Els menorquins d'Andreu Murillo», diari *Menorca* (27 d'octubre de 2022). També *En Veu Alta*, butlletí del PSM (17 d'octubre de 2022). <https://www.psm-menorca.cat/ca/blog/50-anys-d-els-menorquins-d-andreu-murillo-7130/>

16. Andreu Murillo Tudurí, *Els menorquins*. Inèdit. Fons Murillo del Consell Insular de Menorca.

17. Josep Melià Pericàs. *Primer llibre de notes*. Palma: Editorial Moll, 1967.

putat per Menorca Francesc Roig¹⁸ sol·licità de les Corts la creació d'un càrrec semblant al de governador civil per tal d'aconseguir certa autonomia». Els arguments exposats per rebutjar la proposta foren que «econòmicament, Menorca no ho podria suportar i que seria un mal exemple de manca d'unitat, per a Eivissa i les Canàries».¹⁹

Respecte de l'episodi de l'Estatut de les Illes Balears, Murillo en fa una doble lectura. Per una banda, «la bona fe, però sense cap representativitat»²⁰ dels redactors de l'avantprojecte. I aquest fet conegut era un mal punt de partida per defensar l'acompliment dels compromisos federalistes de la República. I, en segon lloc, la forma. Un text ideat des de Mallorca, sense cap participació de les illes «menors», en el context de desconfiança i lluita regionalista a Menorca contra el centralisme de la Diputació Provincial —i per defecte, de Mallorca—, no podia reeixir.

Ho explica així a «Menorca davant l'autonomia»:

La raó del decantament de Menorca era clara: l'Avantprojecte, d'entrada, havia estat ideat i redactat sense cap representació menorquina i de més a més responia als interessos d'un determinat sector mallorquí —no del poble mallorquí— i d'acord amb una ideologia més aviat dretana. Menorca, fortament influïda per una ideologia difusa, però estesa, que responia a allò que aleshores s'entenia per d'esquerres —la semàntica ha variat des d'aleshores— i no es podia acceptar. En canvi, va sorgir a Menorca —en aquells mateixos temps— la dèria del «balearisme», en part perquè dos menorquins van ser governadors civils de les Balears i en part perquè es creia en el poder taumatúrgic del règim republicà [...].²¹

Andreu Murillo també analitza la posició menorquina respecte del projecte d'Estatut d'Autonomia de 1931 a l'article separata «El diari maonès *La Voz de Menorca* arran del Projecte d'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears

18. Francesc Roig (Maó, 1783-?), advocat i polític menorquí. Va ser elegit diputat de les Corts a les eleccions de 1822, per la divisió administrativa de l'antic Regne de Mallorca. Al Registre del Congrés de Diputats consta com a diputat del districte Balears. Diversos electors de Menorca van intentar que la seva elecció no fos efectiva, a causa de judicis pendents, però la Comissió de Poders va opinar que l'incident no era obstacle per jurar com a diputat. Els seus esforços en el Congrés se centraren en Menorca i en el port de Maó. El 1822 va demanar que es fes port franc, per motius de salut pública, per tal de beneficiar els habitants de l'illa. També va intervenir activament sobre els decrets d'introducció de grans, que afectaven directament el cor de les finances menorquines, i reclamà la restauració de la franquícia comercial de què abans gaudia l'illa sota la dominació anglesa. A la tesi doctoral de Valentí Valenciano i López, «El Trienni Liberal a Mallorca, 1820-1823», dirigida des de la Universitat de les Illes Balears, es recullen amb detall les iniciatives de port franc i d'altres de Francesc Roig.

19. Andreu Murillo Tudurí, *Els menorquins*. Inèdit. Fons Murillo del Consell Insular de Menorca.

20. *Ibid*, p. 1.

21. Andreu Murillo Tudurí, «Menorca davant l'autonomia». Inèdit. Fons Murillo del Consell Insular de Menorca.

de 1931»²², presentat a les XII Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma, 3-5 de novembre de 1993). En aquesta obra, i a *Els menorquins*, Murillo apunta també un altre element interpretatiu important, segons el qual la reunió des Mercadal sobre l'avantprojecte d'Estatut va ser instrumentàlitzada per Joan Manent Victory, governador civil i propietari de *La Voz de Menorca*, per desactivar les pretensions autonomistes d'un estatut balear i promoure la seva aposta d'Estat integral que finalment s'implementà en la Constitució de la Segona República.

Per part seva, l'historiador Miquel Àngel Casasnovas (Ciutadella, 1964) també coincideix a afirmar que els menorquins eren reticents a integrar-se en un projecte comú balear amb les altres illes. La inhibició dels menorquins davant l'avantprojecte d'Estatut durant la Segona República va tenir, segons M. Àngel Casasnovas, «com a causa principal el recel envers l'illa major, dominada pel caciquisme encarnat per Joan March, i a les Pitiüses, per la família Matutes. Aleshores, la qüestió autonòmica a Menorca no passava de ser una preocupació de minories, sense una penetració real dins el teixit social. El debat es polaritzà entre els catalanistes i els que demanaven una autonomia respecte de Mallorca. No va ser l'ala catalanista menorquina, totalment insignificant, la que, efectivament, va fer fracassar el nonat avantprojecte d'Estatut».²³

En definitiva, i a tall de conclusió d'aquest apartat, el fracàs de l'avantprojecte d'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears durant la Segona República es deu a quatre raons. La primera és la manca de credibilitat de la proposta. Aquesta falta de credibilitat tenia a veure amb la manca de suports i la previsible falta d'encaix en la constitució republicana. La segona raó té a veure amb la desconfiança generalitzada contra el centralisme mallorquí. Els menorquins no volen ser comparsa d'una proposta que no els havia tingut en compte fins aleshores. I finalment, les altres dues raons són contràries entre si, però se sumen per acabar en un acord de no participació en la reunió de Palma i el procés de redacció. Aquestes dues darreres raons tenen a veure amb Menorquit i Manent Victory. Menorquit aspirava que Menorca no quedés subjectada a una unitat, la balear, que la distanciés d'una possible vinculació politicoadministrativa amb Catalunya. La seva era una posició minoritària, però històricament molt rellevant, que també defensaven Joan Hernández Mora i Josep M. Ruiz Manent. Per altra banda, Manent Victory considerava que el text estatutari que s'havia proposat era massa insularista i atorgava massa protagonisme a cada illa. Hi havia una altra posició, defensada també des del rotatiu republicà *La*

22. Andreu Murillo Tudurí, «El diari maonès *La Voz de Menorca* arran del projecte d'Estatut d'Autonomia de les illes Balears de 1931», Sebastià Serra Busquets i Arnau Company Matas (coords.), *XII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1994, p. 419-434.

23. Andreu Murillo, Isabel Peñarrubia, Mateu Morro i Bernat Joan. *La penetració del pensament nacional a les Balears*. Palma: SUS, BALEARSI, núm. 12, 2002.

Voz de Menorca per Pere Taltavull, Deseado Mercadal o Antoni Tudurí, que proposava un estatut privatiu per a Menorca, sense concretar ni aclarir la seva relació amb les Illes Balears, Catalunya o Espanya. En qualsevol cas, ens agradi més o menys, el cert és, repetesc, que l'acord des Mercadal es va prendre per unanimitat, i va ser de no participar en l'elaboració i aprovació de l'avantprojecte d'Estatut.

L'absència de Menorca en la discussió i posterior aprovació de l'avantprojecte d'autonomia de la Segona República espanyola (1931), que es limità a Mallorca i Eivissa, tallà de soca-rel les possibilitats de la seva progressió legal i, anys endavant, que no fóssim considerats «comunitat històrica». Efectivament, només els territoris que van aconseguir tenir un Estatut d'Autonomia durant la darrera república espanyola van ser considerats per la Constitució espanyola de 1978 «nacionalitats històriques», amb el reconeixement explícit del dret a més desplegament autonòmic.

A final de 1932, a instàncies de la Diputació, s'intentà tornar a reunir els representants dels ajuntaments, però Menorca no hi tornà a assistir. La victòria del Front Popular va fer que l'any 1936 s'intentés relançar el procés autonòmic, sobretot des del regionalisme i el republicanisme federal. En aquesta darrera temptativa, cal destacar l'absència de l'esquerra nacionalista. L'aixecament militar del 19 de juliol posà fi a qualsevol possibilitat autonomista, balear i insular, i el debat de l'autogovern de les Illes no es tornaria a obrir fins als anys setanta.

La proposta de Gabriel Alomar

Per part seva, a Mallorca, l'afirmació de la nacionalitat catalana dels mallorquins fou defensada per l'esmentada Associació per la Cultura de Mallorca i pels redactors de *La Nostra Terra* i de *La Veu de Mallorca* (òrgan, aquesta darrera publicació, dels autonomistes-regionalistes durant 1931),²⁴ entitats que, per raons estratègiques, esdevingueren les impulsores del projecte d'estatut balear de 1931, que Menorca rebutjaria.

La posició concreta de Gabriel Alomar (Palma, 1873 – el Caire, 1941), en el context del debat estatutari iniciat l'any 1931, va ser molt clara. Compartia, per una banda, la mateixa idea de catalanitat cultural i nacionalitat històrica que els promotors de l'avantprojecte d'Estatut, però, alhora, es distanciava de la seva proposta d'articulació territorial i institucional de l'autogovern. Aquest distanciament quedà fortament explicitat en el debat constituent sobre l'article que prohibia la federació dels territoris de

24. Bartomeu Carrió Trujillano, «Premsa i nacionalisme a Mallorca entre 1900 i 1936». Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears, 1994.

Sebastià Serra Busquets, «*La Veu de Mallorca*. Una publicació nacionalista entre el 1900 i 1931», *Mayurqa* 20 (1980), p. 293-218, <https://raco.cat/index.php/Mayurqa/article/view/118799>.

l'antiga corona d'Aragó (article 13 de la Constitució de 1931: «*En ningún caso se admite la Federación de regiones autónomas*»). En aquest sentit, Alomar, arran del rebuig menorquí dirà: «*No ya la autonomía política; ni siquiera la administrativa (para la cual yo no veo inconveniente) consiguieron infundir en la representación del grupo balear los autonomistas mallorquines en la última asamblea porque Menorca se negó a secundarlos*».²⁵ En aquest sentit, Alomar entén que, en aquell moment, entre Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera no es donaven les condicions de cohesió social suficients per reclamar un estatut en comú, i que en el procés de dotar-se d'autogovern calia considerar la possibilitat d'integrar-se estatutàriament a Catalunya. La connexió de Mallorca o de les Illes amb Catalunya permetria vincular i reforçar els moviments catalanistes de les diferents regions autònomes.

Com també passà a Timoner Petrus en l'entorn republicà, la seva proposta generà tota classe de reaccions i tergiversacions. Davant les ridícules afirmacions que atribuïen a Gabriel Alomar la idea d'una unió contra la voluntat dels illencs amb Catalunya, l'assagista mallorquí es reafirma en la idea autodeterminista de Pi i Margall i la crítica contra el precepte constitucional que prohibeix la vinculació estatutària entre els territoris de la corona catalanoaragonesa. «En suma: mi punto de vista, fue el sentido de libertad: la puerta abierta. Que las Baleares, o Mallorca si se quiere, puedan optar entre sus tres caminos: la vinculación a la autonomía común de las tierras catalanas, o el Estatuto propio cuando alcancen para ello la necesaria madurez».²⁶

La proposta de Gabriel Alomar d'unir políticament les Illes al Principat de Catalunya queda ben recollida en l'esmena que presentà a l'article 13, que prohibia la federació de regions autònomes.²⁷ En la proposta, demanava la modificació del text per poder ampliar el territori de les regions autònomes amb el de les «regiones o provincias limítrofes e insulares vecinas»²⁸, com molt bé explica el jove periodista menorquí Mateu Seguí Puntas en un article publicat a la revista *Lluc*²⁹ el mes de maig de 1972. L'article es titula

25. Guillem Simó Roca, «El debat autonòmic a les illes durant la República», *Baleares, Memoria Civil* 6 (9 de febrer de 1986), p. 2.

26. *Ibid*, p. 2.

27. Gabriel Alomar formà part de la comissió constitucional, elegida el 28 de juliol, en la qual participaren els diputats Samper, Iglesias, Campoamor (Clara), Villanueva (Justo), Franchy, Ruiz-Fúnez, Jiménez de Asúa, Araquistáin, Gómez (Trifón), Bugeda, De Francisco, García-Alas, Valera, Botella Asensi, Rodríguez Pérez, Xirau (Antonio), García Valdecasas, Castrillo, Gil-Robles, i Horn (Octavio Ruiz-Manjón). «De los parlamentarios en las legislaturas de la Segunda República Española», *Revisita de las Cortes Generales* 111 (2021), p. 97-128. <https://doi.org/10.33426/rcg/2021/111/1610>

28. El text complet de l'esmena diu: «En ningún caso se admite la federación de regiones autónomas. El territorio de estas podrá ampliarse, sin embargo, con los de regiones o provincias limítrofes o insulares vecinas, mediante el cumplimiento de los requisitos de los artículos Anteriores», Corts Generals, *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes* (21 d'agost de 1931), p. 14-25.

29. Mateu Seguí Puntas, «Gabriel Alomar, polític», *Lluc* 614 (maig de 1972), p. 12-13.

«Gabriel Alomar, polític» i es basa en el llibre *Futurisme i altres assaigs*,³⁰ publicat dos anys abans a cura d'Antoni-Lluc Ferrer. L'article de Seguí Puntas representa un primer intent menorquí per recuperar l'obra assagística d'Alomar, després d'anys de silenci i oblit. Cal tenir en compte que els mateixos anys es publiquen també dues obres d'Alomar, *La columna de foc*³¹ i *La pena de mort*.³² Aquesta darrera obra conté un extens i documentat pròleg de l'escriptor mallorquí Antoni Serra,³³ el qual treballà intensament per donar a conèixer la vida i l'obra de Gabriel Alomar.

La posició d'Alomar en defensa de l'autodeterminació de cada illa en l'articulació del seu autogovern adquireix la seva màxima significació en el debat de les Corts Constituents de 1931, quan es parla de l'article que prohibeix explícitament la federació entre territoris:

El Sr. Alomar: Yo tenía presentado un voto particular parecido al del Sr. Samper. Aquí habrá que aclarar la situación en que queda el antiguo reino de Mallorca, o sea las Islas Baleares. Estas, por razones especiales, no han llegado a la madurez política ni a la cohesión necesaria, en mi concepto, para tener Estatuto propio y, en cambio, toda su tradición cultural, idiomática e histórica las impele a unirse a Cataluña, y ahora se les cierra el paso; y se cierra el paso nada menos que a Ramon Llull, que representa el gran esplendor de la cultura catalana, de modo que para mí, queda en situación de verdadera orfandad.³⁴

La reacció de la cambra va ser immediata:

El Sr. PRESIDENTE: Constarán las manifestaciones del Sr. Alomar. (El Sr. Alemany: No pudiendo, por no permitirme el Reglamento, hacerse de la palabra, como Diputado por Baleares, muestro mi disconformidad absoluta con las palabras y orientación expresada por el Sr. Alomar sobre la capacidad política de Baleares. El señor Canet: Me adhiero a lo expuesto por el señor Alomar. Un Sr. Diputado: Yo deseo hacer constar mi voto favorable a la proposición del señor Samper. El Sr. Sbert: Me adhiero a las manifestaciones del maestro Alomar, como mallorquín. El Sr. Marraco: Digo idénticamente lo mismo

30. Antoni-Lluc Ferrer, *Futurisme i altres assaigs*, Antologia Catalana 59. Barcelona: Edicions 62, 1970.

31. Gabriel Alomar i Villalonga, *La columna de foc*. Palma: Editorial Moll, 1973.

32. Gabriel Alomar i Villalonga, *La pena de mort*. Palma: Ed. J. Mascaró Passarius. Col·lecció Turmeda, 1972.

33. A més del pròleg del llibre *La pena de mort* (1972), Antoni Serra publicà, entre 1972 i 1984, diversos treballs a les revistes *Lluc* i *Randa*. Promogué els homenatges de 1977, amb l'arribada de les despulles de Gabriel Alomar i la clausura del Congrés de Cultura Catalana, i edità la biografia més important i significativa que s'ha escrit d'Alomar: *Gabriel Alomar (l'honestedat difícil)*, Col·lecció Biografies de Mallorquins 5. Palma: Ajuntament de Palma, 1984.

34. Corts Generals, *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes* 45 (25 de setembre de 1931), p. 1163-1258.

que el Sr. Sbert. El Sr. Estelrich: Como balear, estoy de acuerdo en absoluto con el Sr. Alomar.³⁵

He de fer notar, en aquest cas, el suport del diputat menorquí Teodor Canet a la posició d'Alomar. Aquesta posició es resumeix en tres coses: constatar la poca tradició i cohesió social de la realitat geogràfica anomenada Balears i la vinculació nacional de cada illa amb Catalunya; la reivindicació ideològica pimargalliana de construcció a partir del principi d'autodeterminació, i el rebuig a l'article de la Constitució republicana que prohibeix explícitament la federació dels antics territoris de la corona d'Aragó, que identifiquem com a corona catalanoaragonesa, Catalunya Gran o, més recentment, Països Catalans.

Gabriel Alomar i Villalonga va coincidir, com a diputat socialista de les Corts republicanes durant el període 1931-1936, amb Josep Teodor Canet Menéndez (Ciutadella, 1877 – Ferreries, 1936), diputat per les Illes Balears de la Coalició Republicano-Socialista; Joan Estelrich Artigues (Felanitx, 1896 – París, 1958), diputat per Girona de la Lliga Regionalista, i Alexandre Jaume Rosselló (Montevideo, 1879 – Palma, 1937), diputat per les Illes Balears del PSOE, entre d'altres.³⁶

La visió de Joan Timoner i Petrus³⁷ respecte de la catalanitat de Menorca i la seva integració a Catalunya coincideix totalment amb la que apliquen Gabriel Alomar i Joan Estelrich a Mallorca i a les Illes Balears. Tant Timoner com Alomar o Estelrich, o el diputat menorquí Teodor Canet, en aquell moment conceben la «nacionalitat integral» com una aspiració necessària o «natural» per aconseguir la catalanitat insular. La diferència entre ells rau, en tot cas, en la major o menor presència de les Illes Balears com a unitat política o administrativa. Pels mallorquins, aquesta és una possibilitat. En canvi, per Joan Timoner i Petrus, aquesta possibilitat és un problema derivat, bàsicament, de l'històric centralisme exercit per la Diputació Provincial de Palma, que margina i perjudica Menorca. En qualsevol cas, Timoner expressa, en l'article «L'esdevenidor balear»,³⁸ la seva adhesió a la proposta d'Alomar d'aquesta manera:

De nou, ha parlat Estelrich —aquesta vegada a Madrid— dels articles de la Constitució de la República que no permeten la federació de regions autònomes i sobretot s'ha plangut que no es considerin limítrofes, pels efectes de fusió o ingrés dins una regió autònoma, les províncies marítimes.

35. *Ibid.*

36. Arnau Company Matas, «La Segona República a Mallorca. Eleccions, partits polítics, mitjans de comunicació i gestió pública». Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears, 2015.

37. Joan Manel Martí Llufríu (Nel Martí), *Joan Timoner i Petrus*. Palma: El Gall Editor, 2023.

38. Joan Timoner Petrus, «L'esdevenidor balear», *La Voz de Menorca* (15 d'abril de 1932), p. 1.

«Això —ha dit— que va contra l'apropament de Mallorca i Catalunya, és un precepte antiliberal, antidemocràtic i antihistòric».

Altres catalans baleàrics —entre ells Alomar— han protestat en altres ocasions d'aquesta determinació constitucional que interdiu una de les més cabdals reivindicacions del catalanisme: la integració cultural i política de Catalunya. No cal dir que aquesta integració no suposa cap aspiració imperialista, per part de la Catalunya estricta, sinó que representa una de les més precises i justes reivindicacions del nostre redreçament històric, per altra part, sempre que la voluntat de les regions de cultura catalana és decantes, voluntàriament i conscientment, per aquesta unió integrativa nacional. «Jo no dic —segueix Estelrich— que Mallorca hagi d'anar, forçosament, amb Catalunya; si no hi vol anar, que no hi vagi; però no ha de privar-li la llibertat de decidir-se». L'admirat Alomar en una lletra oberta dirigida a una entitat palmesana, la qual lletra fou reproduïda per la premsa mallorquina del mes d'octubre, deia textualment:

«Protesté contra una ley que prohíbe a las Baleares, para siempre, unirse, si así lo desean a cualquier otra región autónoma, singularmente a Cataluña, nuestra hermana de raza e idioma.

Protesté contra esa puerta cerrada, y cerrada por virtud de intereses estratégicos que yo no alcanzo a ver por ningún lado como válidos para semejante determinación. Tanto valdría excluir a Pontevedra del Estatuto Gallego, porque allí está el puerto de Vigo».

Hem de fer present que aleshores feia molt pocs dies que el senyor Alcalá Zamora havia dit, dirigint-se a la minoria parlamentària catalana, que «Menorca es el punto neurálgico de la política internacional».

No hem d'endinsar-nos a interpretar ni menys comentar la il·lació i la transcendència que tot això pugui tenir en l'esdevenidor. Fora sortir-nos de la missió que, per menorquinisme, ens hem assignat, però, així i tot, hem de dir, amb Alomar, que no comprenem com els interessos estratègics d'Espanya siguin incompatibles amb la unió catalano-balear, car aquesta unió no representaria res que pogués atemptar a la integritat de l'Estat espanyol. Per contra, la situació que crea la prohibició esmentada, no afavoreix pas gens la cordialitat ibèrica que tots pretenem.

Diu Estelrich en la seva conferència que en el ressorgiment català, Mallorca hi ha pres tanta part com qualsevol altre territori

de la mateixa llengua. Nosaltres podem dir altre tant de Menorca. És més; Menorca, a l'empata de les dominacions britàniques, va fer subsistir la seva catalanitat a través d'un període de general subjecció material i espiritual a Catalunya i Mallorca. En la renaixença literària de Catalunya tenim la nostra representació en les figures admirades de Francesc d'Albranca, Ruiz i Pablo i d'altres. Ara mateix, podem adonar-nos de l'increment que pren a la Balear major el mallorquinisme polític que duu la mateixa orientació que el catalanisme de fa uns quants anys. València també aferma el seu autonomisme cada dia més. Tot fa esperar que, un dia o altre, i a pesar de tot, la unitat de la Catalunya integral sigui un fer consumat.

Com es pot comprovar a l'article —fet que també és coincident amb Alomar—, Timoner planteja la seva posició en el marc federal d'Espanya, en la línia modernitzadora de Jaume Vicens Vives.³⁹ Catalunya, amb Menorca o les Illes Balears com a part integrant, ha d'actuar —pensen— de locomotora de la modernització espanyola dins Europa. «Catalana, sí, i també menorquina, perquè un terme implica l'altre», dirà Timoner a «Menorquinisme i catalanisme»,⁴⁰ i afegeix: «Deixarem de ser espanyols o ibèrics essent catalans? És clar que no». Gabriel Alomar s'expressa en el mateix sentit quan diu:

No se tracta de que Catalunya deixi de formar part de l'Estat Espanyol, ja que tota unió entre vàries nacionalitats (i molt més quan són nacionalitats germanes, unides de llarg temps per vincles de veïnatge i d'història comuna) és un bé per a totes. No és Espanya lo que constitueix una imposició per a Catalunya. És l'exclusivisme nacional castellà, que ha vingut dictant des dels temps de la unió espanyola la política de l'Estat, convertint en submissió i adaptació forçosa d'una nacionalitat a una altra lo que havia d'ésser juxtaposició i convivència de diverses nacions per a la defensa mutual de totes elles.⁴¹

A l'article «Menorquinisme i catalanisme», Joan Timoner desenvolupa el que ell anomena la «premissa menorquinista», i reconeix la «valuable» aportació d'Alomar, que fuig de qualsevol «particularisme regionalista»:

No m'indueix, com hom podria suposar, a escriure aquest article un desig o una necessitat de justificar la meua actitud en-

39. Gabriel Alomar (1873-1941) i Jaume Vicens Vives (1919-1960) exerciren la docència a l'Institut Ramon Muntaner de Figueres; el primer, com a professor i director (entre 1912 i 1920), i l'altre, com a catedràtic de Geografia i Història (entre 1933 i 1937). Tots dos desenvoluparen assagísticament el paper de la ciutat en la modernització i la transformació del país, que Alomar encunyà com a país-ciutat o Catalunya-ciutat.

40. Joan Timoner Petrus, «Menorquinisme i catalanisme». *La Voz de Menorca* (23 d'octubre de 1931), p. 1.

41. Gabriel Alomar, «Els dos esperits», *Catalònia*, 1898, p. 213-217, dins Antoni Serra (ed.), *Sobre liberalisme i nacionalisme*. Palma: Editorial Moll, 1988, p. 40.

vers la qüestió menorquinista que es debat; res d'això, car em pens haver demostrat, al seguit dels meus treballs, que el meu catalanisme és fonamentalment menorquí, inspirat en la història i en la mentalitat prístina del nostre poble, no una doctrina importada i, per tant, més o menys difícil d'adaptar al nostre caràcter col·lectiu.

Menorquinisme és, ni més ni menys, el catalanisme de Menorca. Les mateixes raons ètniques —històriques, idiomàtiques, culturals— que gestaren el catalanisme, i les posteriors —polítiques i socials— de tot matís que s'hi basen avui, són les mateixes que un dia o altre hauran d'abrandar l'opinió menorquina, si més no per la ineludible llei de la gravitació i del sincronisme històrics.

La meua labor, potser un xic desplaçada i de segur immesurada en mants punts, no respon sinó a un procés ininterromput nacionalitarista que, salvant les distàncies que calgui, han emprès a tots els països de llengua catalana nombrosos intel·lectuals anys ha.

Però precisament pel fet exemplar d'aquests autonomismes valencià i sobretot mallorquí, que fora d'excepcions escasses i valuoses —Alomar, Estelrich, Sbert i altres— s'han tancat en un particularisme regionalista que perjudica més que a ningú aquestes regions, nosaltres hem cregut més convenient per a Menorca i per a la nacionalitat integral abordar el tema sense eufemismes ni denominacions capcioses i dubtoses.

La premissa menorquinista deduïda del catalanisme no té més solució que una conclusió catalanista i menorquina. O, dit d'una altra manera: si Menorca és una regió catalana ha de seguir, així mateix, una política catalana. Catalana sí, i també menorquina, perquè un terme implica l'altre per a nosaltres, no cal dir-ho.

Deixarem de ser espanyols o ibèrics essent catalans? És clar que no. Tampoc no deixarem, doncs, de ser menorquins pel fet de ser catalans.

Una cosa és la regió i l'altra la nacionalitat.

Nosaltres tenim consciència de l'entitat col·lectiva que representen el Principat, la unió d'antics comtats d'ençà i d'enllà del Pirineu, el reialme de València i l'arxipèlag baleàric-pitiús, i ens trobem en el cas de denominar aquesta entitat.

La Corona d'Aragó que acoblà la confederació catalanoaragonesa no té un valor ecumènic per tal que un d'aquells es-

tats és exclòs, no sols en un sentit polític, sinó cultural i natural, d'aquesta entitat.

Tampoc no caurem en la puerilitat i inexactitud d'adoptar el vocable «llemosí». Si més no, la nova albada just afuada dels pobles occitànics, albada precursora d'un jorn soberg, ens ho impediria.

Diem, per tant, Catalunya, o sia el primer peu històric de la nostra nacionalitat.

Si Menorca té —no cal dubtar-ho— problemes d'índole privativa, és just que maldi per resoldre'ls dins un pla estricte de menorquinitat. Hom podria objectar, encara, que aquesta menorquinitat és, per això mateix, catalanitat. Però jo bandejo ara aquesta raó, que hom adduirà algun dia.

Sigui com sigui, jo em gaudiria que el meu catalanisme menorquí hagués de cedir davant un menorquinisme diguem-ne purità. Me'n gaudiria, sí, perquè aleshores no fora jo el fracassat ni la idea sinó el nom. Però, almenys, que parlés, no és ver?, en menorquí, aquest menorquinisme.

Conclusió

En definitiva, de l'anàlisi dels seus articles i intervencions, podem afirmar que la posició ideològica i propositiva de Gabriel Alomar i Villalonga i Joan Timoner i Petrus, en el marc dels debats estatutari i constituent de 1931, és especialment coincident. Alomar i Timoner són clars i fermes en l'afirmació de la catalanitat de Mallorca i Menorca, com a parts integrants de la mateixa nació cultural: «Veieu-la bé, la nacionalitat catalana, espargida i esquarterada a través de les costes llevantines d'Espanya, i més enllà del mar, i fins més enllà de la frontera francesa»,⁴² diu Alomar. Ambdós, des d'una posició ideològica explícita de republicanisme, catalanisme i d'esquerres,⁴³ reclamen l'autodeterminació federativa de Mallorca i Menorca —i de la resta d'illes, evidentment— en l'articulació del mateix autogovern.

42. Gabriel Alomar, «El Verb de Catalunya» (1906), Anselm Lull, *El mallorquinisme polític. 1840-1936*, vol. I, p. 112.

43. Gabriel Alomar i Timoner Petrus són dos autors que, amb les seves aportacions polítiques i assagístiques, han contribuït a construir i enriquir el relat dels catalanismes d'esquerres a cada illa. En aquest sentit, trobem desenvolupada la història del mallorquinisme i del menorquinisme polítics per: Bartomeu Carrió i Antoni Marimon, *El nacionalisme a Mallorca. Evolució històrica des dels orígens fins a l'actualitat*. Palma: Perifèrics, 2003; Antoni Marimon Riutort, «Sobre el nacionalisme a Mallorca (1890-1936)», Cercles: Revista d'Història Cultural, 11 (2008), p. 43-59, <https://raco.cat/index.php/Cercles/article/view/191260>; Bartomeu Carrió Trujillano, *Nacionalisme a les Balears (1898-1936)*. Palma: Documenta Balear, 2017; Mateu Morro Marcé i Sebastià Serra Busquets, *L'esquerra nacionalista a Mallorca (1900-1936)*. Barcelona: La Magrana, 1986, i Nel Martí, *El somni menorquí(-nista). Antecedents i aspiracions del menorquinisme polític*. Palma: Leonard Muntaner Ed., 2021.

Afirmen, per tant, la nacionalitat política de cada illa en la construcció pï-margalliana d'un Estat republicà. Ambdós consideren també que la vinculació estatutària de cada illa amb Catalunya s'ajusta més a la realitat sociocultural i garanteix millor la seva personalitat pròpia. Mallorca, Menorca i la resta d'illes han d'estar, voluntàriament, dins una Catalunya gran o integral, i aquesta, dins una República plural.

Per altra banda, tant a Mallorca com a Menorca, la proposta integradora d'Alomar i Timoner generà vives reaccions de diferents sectors polítics, en especial del republicanisme mateix. A Menorca, a través del diari republicà *La Voz de Menorca*, el jove Joan Timoner —amb 20 anys—, mantingué un intens i ric debat amb destacades veus del republicanisme menorquí de l'època, debat en el qual defensà la idea d'una Menorca vinculada estatutàriament amb Catalunya. Dels 58 articles de Joan Timoner a *La Voz de Menorca*, en tres, «A favor de l'Esquerra» (9 de gener de 1932), «L'esdevenidor balear» (15 d'abril de 1932) i «Menorquinisme i catalanisme» (23 d'octubre de 1931), trobam la referència, la coincidència i l'admiració a Gabriel Alomar i la seva defensa de l'autodeterminació de cada illa en la integració catalana.

Sí que hi trobem una diferència important en l'argumentació de les propostes d'Alomar i Timoner. Mentre que Gabriel Alomar justifica la defensa d'un estatut amb Catalunya a partir de la poca cohesió de les illes que formen l'arxipèlag balear i pitiús, deixant oberta aquesta possibilitat per al futur, Joan Timoner veu les Illes Balears com un problema, especialment accentuat pels anys de centralisme de la Diputació Provincial. Ambdós, emperò, es tornen a trobar quan perceben que la proposta d'un estatut balear és utilitzada per algunes veus per distanciar —aïllar— Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera de la seva catalanitat, cultural, econòmica i, necessàriament, també política.

Miscel·lània

2. LUCERNA CON MARCA C.OPPI.RES Y ESCENA GLADIATORIA EN UNA SEPULTURA DEL PUIG DES MOLINS (EIVISSA)

LUCERNA WITH C.OPPI.RES MARK AND GLADIATORIAL SCENE IN A TOMB OF PUIG DES MOLINS (IBIZA)

Benjamí Costa

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

Jordi H. Fernández

Grupo de Investigación Ibiza Púnica (UAM 703)

Joaquín Ruiz de Arbulo

Universitat Rovira i Virgili

Resum: En una intervenció d'urgència duita a terme en un solar de l'àrea nord de la necròpolis del Puig des Molins (Eivissa) va documentar-se un nivell d'enterraments de cremació d'època romana alt-imperial (segles I-III dC). En un d'ells va aparèixer una llàntia de volutes de producció nord-africana amb el segell de *C. Oppi.Res* al fons extern i una escena de gladiadors en relleu al disc. Aquesta llàntia és estudiada aquí en el seu context funerari, així com en el de les produccions d'aquest fabricant.

Paraules clau: *C(aius) Oppi(us) Res(titutus)*; llàntia de volutes; enterrament de cremació; època romana alt-imperial; necròpolis del Puig des Molins (Eivissa).

Abstract: In a rescue excavation carried out in a plot in the northern area of the necropolis of Puig des Molins (Eivissa), a level of cremation burials from the Early Roman Empire (1st-3rd centuries AD) was documented. In one of them it appeared a volute lamp of North African production with the stamp of *C. Oppi.Res* on its external foot and a gladiator scene in relief on its disc. This lamp is studied in its burial context, as well as in that of the productions of this manufacturer.

Keywords: *C(aius) Oppi(us) Res(titutus)*; volute lamp; cremation burial; high imperial Roman era; necròpolis of Puig des Molins (Eivissa)

Rebut el 19 de juny de 2023, acceptat el 23 d'octubre de 2023



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

Introducción

A pesar de la temprana fecha de declaración de la necrópolis del Puig des Molins como Monumento Histórico-Artístico en 1931, no pudo evitarse que la presión del urbanismo moderno provocara la intrusión en la parte septentrional del yacimiento del ensanche de la ciudad, debido a que no fue delimitado hasta muchos años más tarde.¹ Desde 1975 el equipo del Museo Arqueológico ejercía control en todo tipo de obras en la ciudad de Eivissa, especialmente aquellas llevadas a cabo en las inmediaciones del Puig des Molins. Por ello, entre octubre de 1983 y abril de 1984, se intervino en el solar n.º 10-12 de la calle de León, de manera que se documentó una larga secuencia de enterramientos que, casi sin interrupciones, se suceden desde el siglo VI a. C. hasta el III-IV d. C., la más larga obtenida hasta entonces en el Puig des Molins. Por tanto, la intervención arqueológica en dicho solar fue la que mayor información diacrónica ha aportado sobre la utilización de la gran necrópolis urbana de Eivissa.²

El catálogo de lucernas romanas de Eivissa, publicado por Fernández y Manera en 1979,³ necesita una puesta al día con los ejemplares aparecidos en diversas excavaciones a lo largo de todos estos años. En este trabajo presentamos el estudio de uno de ellos, aparecido en una sepultura de cremación excavada en el solar 10-12 de la calle de León.

La sepultura y su contexto

Descripción de la sepultura

El 22 de marzo de 1984, al proceder al rebaje mecánico en un punto del extremo meridional del solar, se halló el enterramiento objeto de nuestro estudio, que también se extendía parcialmente por debajo de los cimientos de la pared del edificio colindante, sito en el n.º 14 de la calle de León. La retroexcavadora afectó severamente a la cubierta de la sepultura, formada por una acumulación de piedras encima de una tégula plana, hecho que permitió identificar la existencia de un enterramiento por debajo de ella, el cual se conservaba intacto y pudo ser excavado en buenas condiciones (fig. 1).

1. Véase, en último lugar, Jordi H. Fernández, «El proceso de protección de la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa)», *Fites* n.º 21. Eivissa, 2021, pp. 12-28.

2. Jordi H. Fernández, Rosa Gurrea, Cristina Miguélez y Benjamí Costa, *Excavaciones de urgencia en Eivissa. excavaciones arqueológicas en la c/ León 10-12*. Eivissa, 1984; Benjamí Costa, «L'àrea Nord de la necrópolis del Puig des Molins. L'excavació del solar núm. 10-12 del carrer Lleó revisada», C. Ferrando y B. Costa (eds.), *Amicitia, Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*. Eivissa: Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 2014, p. 163-186.

3. Jordi H. Fernández y Esperanza Manera, *Lucernas romanas del Museo Arqueológico de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 1. Eivissa: Ministerio de Cultura, 1979.

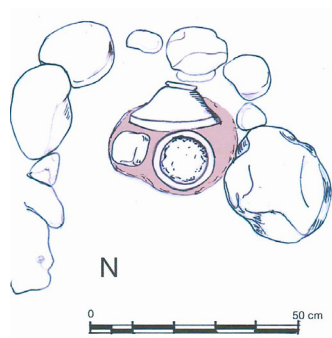


Figura 1. Estado en que se encontraba el enterramiento en el momento de su hallazgo.

Se trataba de un enterramiento de cremación depositado en el interior de una urna de vidrio, que se conservaba intacta. Esta se encontraba depositada directamente en un hoyo abierto en la tierra; parcialmente por encima de ella, se hallaba un cuenco profundo de labio vertical ligeramente desplazado (figs. 2 y 3) y, a su alrededor, varias piezas cerámicas, una de ellas la lucerna objeto de este estudio. Posteriormente, al ser excavado el contenido de la urna en el taller de restauración del Museo, junto a los huesos incinerados aparecieron dos ungüentarios de vidrio intactos.

La sepultura recibió la denominación de incineración romana n.º 18.



Figuras 2 y 3. Enterramiento en urna, cubierto parcialmente por un cuenco profundo y con varias piezas cerámicas a su alrededor.

El contexto arqueológico: el cementerio de cremación del nivel 2

El enterramiento que aquí nos interesa apareció en la parte inferior del estrato I, de tal modo que afectaba a la parte superior del estrato IIa, y a una profundidad de unos 20-40 cm respecto a la superficie de inicio de excavación,⁴ junto a un conjunto de otros 17 enterramientos de cremación de época romana.⁵

4. Sobre la estratigrafía del yacimiento, véase Benjamí Costa, «L'àrea Nord...», *op. cit.*, p. 168-182.

5. Sobre el conjunto de enterramientos de cremación de época alto-imperial, véase Benjamí Costa, «L'àrea Nord...», *op. cit.*, p. 171-174.

La mayoría de estas incineraciones eran bolsadas o manchas de tierra negruzca, que contenían restos humanos quemados y numerosos carboncillos vegetales, también piedras que habían sido visiblemente expuestas a la acción del fuego. Sus dimensiones podían ser muy variables; su forma era mayoritariamente elíptica o redondeada y su sección, lenticular. Creemos que, en algún caso, se trata de hoyos excavados en la tierra donde eran depositados los restos de las cremaciones, recogidos de la pira una vez terminada la combustión, pero sin seleccionar los restos humanos ni darles ningún tipo de tratamiento (cribado, limpieza, etc.). Otras —las de mayores dimensiones— deben de ser cremaciones *in situ*.

No se han conservado estructuras de cubrimiento de estos enterramientos. Las incineraciones n.º 5 y 14 estaban tapadas por grandes fragmentos de panza de ánfora; otras, por simples acumulaciones de piedras. No obstante, como ya se ha dicho, en ninguna de ellas encontramos ni un solo resto de estructura constructiva ni de señalización.

Excepto las incineraciones n.º 6 y 10, que no proporcionaron hallazgo alguno, todas las demás tienen alguna pieza de ajuar o de ofrenda. Destaca la incineración n.º 5, con una moneda mal conservada, pero identificable como un as de Antonino Pío,⁶ un frasco de TSCA de la forma 11A de Lamboglia, de la segunda mitad del II-inicio del III d. C.,⁷ y un buen número de clavos y puntas de bronce. La incineración n.º 14 proporcionó una jarrita ebusitana de paredes finas y pasta gris, que imita modelos metálicos y se caracteriza por un resalte en la parte superior del asa,⁸ a la que también le corresponde una cronología del siglo II d. C., pero que, con el cuello un poco más estilizado, admite incluso una datación en los inicios del siglo III d. C.⁹

Otros dos enterramientos, las incineraciones n.º 8 y 13, estaban contenidos en urnas de cerámica. La del enterramiento n.º 13 solo conservaba su tercio inferior, mientras que la del enterramiento n.º 8 apareció fragmentada pero completa y se trataba de un jarro de la forma Eb. 30a. Este hecho evidencia la continuidad de algunas formas de la cerámica ebusitana de tradición

6. Santiago Padrino, *Una aproximación a la circulación monetaria de Ebusus en época romana*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 55. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 2005, p. 131 n.º 157.

7. *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*. Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale. Istituto della Enciclopedia Italiana. Roma, 1981.

8. Jorge H. Fernández y José Oriol Granados, «Producción de paredes finas en Ebusus». *Actes du Congrès de Toulouse* (9-11 de mayo de 1986). Marsella: Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Marsella, 1986, p. 51-56, p. 54, figs. 2 y 4.

9. Marco Aurelio Esquembre Bebia, Glenda J. Graziani Echávarri, Fco. Javier Moltó Poveda y José Ramón Ortega Pérez, «Excavaciones arqueológicas en un solar de la calle Joan Planells (Eivissa)», *Fites 5* (2005), p. 14.

púnica dentro de la época altoimperial romana.¹⁰ En su interior, además de los huesos quemados del difunto, había un fragmento de plato de *terra sigillata* afectado por el fuego y un tazón incompleto de paredes finas.

Por último, otros dos enterramientos estaban contenidos en urnas de cristal. La n.º 17 fue destruida por la excavadora y solo se pudieron recuperar algunos fragmentos. En cambio, la incineración n.º 18, que es la que aquí nos interesa, fue recuperada intacta.

Cronológicamente, este conjunto de enterramientos de cremación del Puig des Molins quedaría enmarcado entre la época julio-claudia y la segunda mitad del siglo II d. C., aunque no se descarta que algún enterramiento pudiese alcanzar los primeros años del III d. C.¹¹ Los paralelos más cercanos los tenemos documentados en algunos enterramientos de las necrópolis mallorquinas de Can Fanals¹² y de la albufera de Alcúdia,¹³ ambas en el *ager Pollentinus*.¹⁴

Inventario de los materiales

Los materiales recuperados en la incineración romana n.º 18 son los siguientes (fig. 4):

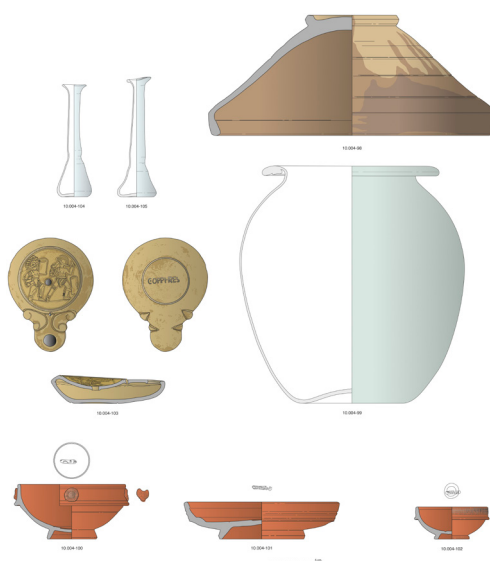


Figura 4.
Dibujo de los materiales procedentes de la incineración núm. 18 de la Calle León, 10-12.

10. Jordi H. Fernández y Benjamí Costa, «La cerámica común púnico-ebusitana: Precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas». *Misceláneas de Arqueología Ebusitana I*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 42. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 1998, p. 35.

11. Benjamí Costa, «L'àrea Nord...», *op. cit.*, p. 174.

12. Martín Almagro Basch y Luis R. Amorós, «Excavaciones en la necrópolis romana de can Fanals de Pollentia (Alcudia, Mallorca)». *Ampurias XV-XVI (1953-1954)*, p. 244.

13. Antonio Arribas, «Una necrópolis romana del *ager Pollentinus*». *Pollentia 3. Estudio de los Materiales, I. Sa Portella, excavaciones de 1957-63*. The William L. Bryant Foundation. Palma de Mallorca (1983), p. 306.

14. Benjamí Costa, «L'àrea Nord...», *op. cit.*, p. 184.

1. Cuenco profundo de paredes abiertas, de perfil carenado, labio vertical y pie anular. Pasta ocre rosada, con mica y cal, de producción local. Presenta un engobe parduzco con tonalidades rojizas que recubre el fondo interior y parte de la pared exterior, escurriendo a la base.
Producción: ebusitana.
Tipología: Lamboglia 27c¹⁵; ¿Morel 2825 (2826 a)?¹⁶; Vuillemot An 116.¹⁷
Dimensiones: diám. base: 9 cm; altura: 11,8 cm; diám. máx.: 29 cm.
Cronología: mediados del siglo I d. C.
N.º inv. gral. MAEF: 10004/ 98.
2. Urna de vidrio intacta, de tonalidad verde azulado, con la superficie muy bien conservada. Cuerpo globular, de base rehundida, con cuello diferenciado y labio horizontal, prácticamente recto.
Tipología: corresponde a la forma Isings 67a y a la forma I de Morin-Jean.
Dimensiones: alt.: 24 cm; base: 10,5 cm; diám. boca: 17,5 cm; diám. máx.: 22,2 cm.
Cronología: mediados del siglo I-II d. C.
N.º inv. gral. MAEF: 10004/ 99.
3. Copa de *terra sigillata* itálica conservada intacta, con *sigillum in planta pedis* de 17 mm × 5 mm con las letras [.] M R [.]¹⁸
Tipología: forma Goudineau 38
Producción: identificado como una posible producción del taller de *Caius Murivs* de la Graufesenque.
Dimensiones: alt.: 5,5 cm; base: 4,8 cm; boca: 10,7 cm.
Cronología: 20-40 d. C.
N.º inv. gral. MAEF: 10004/100.¹⁹
4. Plato de *terra sigillata* sudgálica intacto. *Sigillum* OF SABIN.
Tipología: forma Drag. 15/17.
Producción: taller de Sabinus de la Graufesenque.²⁰
Dimensiones: diám. base: 8,7 cm; diám. boca: 15,15 cm; altura: 3,8 cm.
Cronología: reinado de Claudio (41-54 d. C.).
N.º inv. gral. MAEF: 10004/101.²¹

15. Nino Lamboglia, «Per una classificazione preliminare della Ceramica Campana». I *Congresso Internazionale di Studi Liguri* (1950). Bordighera, 1952.

16. Jean Paul Morel, *Céramique campanienne. Les formes*. Ecole Française de Rome. Roma, 1981.

17. G. Vuillemot, *Reconnaissance aux échelles puniques d'Oraine*. Autun: Musée Rolin, 1965.

18. August Oxé y Howard Comfort, *Corpus vasorum arretinorum. Antiquitas* 3. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1968, p. 256, 979. 41, 42, 52, 35; p. 269-271, 1038-1039-1040; p. 271, 1004.

19. Jordi H. Fernández, José O. Granados y Ricardo González Villaescusa, *Marcas de Terra Sigillata del Museo Arqueológico de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 26. Eivissa: Museo Arqueológico de Ibiza, 1992, p.58 n.º 049, lám. 58 núm. 049, lám. VII.

20. Felix Oswald, *Index of Potters Stamps on Terra Sigillata «Samian Ware»*. Margidunum, 1931, p. 272.

21. Jordi H. Fernández, José O. Granados, Ricardo González Villaescusa, *Marcas de Terra ...*, op. cit., p. 77, n.º 134, lám. XVII.

5. Copa de terra *sigillata sudgálica* intacta, con *sigillum* [---] RAM en cartela rectangular con los ángulos redondeados (de 15 mm × 4 mm).
 Tipología: Drag. 24/25
 Producción: taller sudgálico no identificado.
 Dimensiones: diám. base: 3,3 cm; altura: 3,15 cm; diám. boca: 7,1 cm.
 Cronología: reinado de Claudio (41-54 d. C.).
 N.º inv. gral. MAEF: 10004/102.22

6. Lucerna de volutas, intacta, con el pico amplio, ligeramente ojival. Escena en relieve sobre el disco, en la que figuran un gladiador *thraex* y un *murmillio*. En la base la marca C. OPPI. RES (*Caivs Oppivs Restitvtvs*) impresa. La letra S algo borrosa hizo que en una primera lectura fuera interpretada como *REX* en vez de *RES*.²³
 Tipología: Deneauve V A (= Loeschke IV, Dressel II, Walters 81).
 Producción: norteafricana.
 Dimensiones: alt.: 2,8 cm; diám.: 8,5 cm; diám. base: 4,7 cm; longitud máx.: 11,4 cm.
 Cronología: época flavia.
 N.º inv. gral. MAEF: 10004/103.²⁴

7. Ungüentario de vidrio intacto, de cuello largo y labio abierto, con el depósito troncocónico y base muy ligeramente rehundida, que la hacen prácticamente plana, lo que permite que se sostenga de pie.
 Tipología: Ising 28b; Morin Jean 23/24; Miguélez grupo IX.
 Dimensiones: alt.: 11,2 cm; diám. base: 3,2 cm; diám. máx.: 3,5 cm; diám. boca: 2,5 cm.
 Cronología: época tiberiano-flavia.
 N.º inv. gral. MAEF: 10004/104.²⁵

8. Ungüentario de vidrio intacto, de cuello largo y labio abierto, con el depósito troncocónico y base muy ligeramente rehundida que la hacen prácticamente plana, lo que permite que se sostenga de pie.
 Tipología: Ising 28b; Morin Jean 23/24; Miguélez grupo IX.
 Dimensiones: alt.: 11,9 cm; diám. base: 3,3 cm; diám. máx.: 3,9 cm; diám. boca: 2,9 cm.
 Cronología: época tiberiano-flavia.
 N.º inv. gral. MAEF: 10004/105.26

22. Jordi H. Fernández, José O. Granados y Ricardo González Villaescusa, *Marcas de Terra ...*, op. cit., p. 82, n.º 156, lám. XX.

23. Cristina Miguélez, *Vidrios romanos en el Museo del Puig des Molins*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 21, 1989, p. 62; Jordi H. Fernández, José O. Granados y Ricardo González Villaescusa, *Marcas de Terra ...*, op. cit., p. 35.

24. Jordi H. Fernández, José O. Granados y Ricardo González Villaescusa, *Marcas de Terra ...*, op. cit., p. 35.

25. Jordi H. Fernández, Rosa Gurrea, Cristina Miguélez y Benjamí Costa, *Excavaciones de urgencia...* op. cit., p. 27.

26. *Ibid.*

Análisis del enterramiento

Gracias a la afortunada recuperación íntegra de este enterramiento, poseemos numerosos datos que nos permiten hacer algunas observaciones, tanto sobre el continente como sobre su contenido. Así pues, su análisis permite llegar a interpretaciones válidas sobre el proceso funerario desarrollado. De este modo, para proceder a su examen, tomaremos en consideración algunas variables:

1. El enterramiento
2. El tratamiento del cadáver
3. Los materiales de ajuar
4. El ritual funerario

El enterramiento: estructura y contenido

La incineración romana n.º 18, a pesar de su relativa sencillez, es la que presenta una estructura más compleja de todos los enterramientos de cremación de época romana documentados en la excavación del solar n.º 10-12 de la calle de León (fig. 4).

Aunque el *locus* era un simple hoyo donde fue depositada la urna y su ajuar, era la única incineración que constaba de un sistema de cubrición formado por una tégula y una acumulación de piedras que la tapaba, así como por un círculo algo irregular de piedras que la delimitaba.

El contenedor en urna de vidrio también es singular, ya que, de los dieciocho enterramientos de cremación, solo otro de ellos poseía un recipiente análogo. Otros dos enterramientos estaban contenidos en jarras de cerámica y el resto eran cremaciones realizadas *in situ*, o bien depositadas en hoyos en la tierra sin ningún tipo de contenedor.

Con mucha diferencia respecto al resto de las cremaciones, era el enterramiento que poseía un ajuar más rico y abundante. Era, además, el único de todos ellos que contaba con una lucerna.

El tratamiento del cadáver

A partir del estudio de los restos óseos realizado por el Dr. Francisco Gómez Bellard en el marco de su tesis doctoral,²⁷ en el que nos basamos, los restos humanos de este enterramiento correspondían a un individuo femenino de unos 17 años, ya que las epífisis de fémures y tibias todavía no habían completado su fusión. Por tanto, revelan una edad juvenil, todavía con presencia de cartílagos de crecimiento libre. Lo mismo cabe decir en las vértebras. En cambio, la fusión era casi completa en las falanges.

27. Francisco Gómez Bellard, *Antropología médica en Ibiza*, tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid, 1987, p. 241-243.

Se trataba de un individuo relativamente sano, ya que más allá de las causas de su defunción, que desconocemos, en los restos óseos solo ha podido detectarse la pérdida del molar M3 en vida, ya que presenta signos de regeneración ósea, probablemente por un proceso inflamatorio, así como una caries en la cara lingual del molar M2.

El cadáver fue incinerado correctamente, pero cabe señalar que lo fue de una forma irregular, dado que la coloración de los huesos, blanca en unos casos y negruzca en otros, indica una combustión desigual de las distintas partes anatómicas. Ello, probablemente, es atribuible a una diferente cantidad de leña en las distintas áreas de la pira. En concreto, la cabeza debía de sobresalir casi de esta, ya que algunos fragmentos de neurocráneo, correspondientes a un parietal, son de tamaño relativamente grandes (70 mm × 100 mm y 80 mm × 90 mm) y no presentan traza alguna de combustión. Un borde orbitario, en cambio, muestra trazas de fuerte cremación, lo que indica que la cara sí que se vio intensamente afectada por las llamas. Pero son las costillas las que muestran mayores signos de alteración por la combustión y llegan a la deformidad helicoidal, evidencia de que la mayor carga de leña se situaba sobre el torso, por encima de la cintura.

Acabada la cremación, los restos óseos fueron cuidadosamente recogidos entre los restos de la combustión, ya que en el contenido de la urna se encuentran representadas todas las regiones anatómicas. Ello indica el probable uso de instrumental especializado, posiblemente algún tipo de paletas y rastrillos, para separar los restos óseos de las cenizas y carbones. La presencia de una pequeña cantidad de tierra y piedras en la urna de tan solo 74 g —si no se trata de una filtración posterior a la deposición del enterramiento— podría interpretarse como consecuencia de esta recogida, que no llegó a utilizar el cribado de los restos para separar los fragmentos óseos. En este sentido, la combustión a más baja temperatura de las piras de época romana, en comparación con las de época fenicio-púnica, favorecería que los huesos se fragmentaran en pedazos más grandes, lo que haría más fácil su identificación y su recuperación.²⁸ También descartaría el lavado ritual de los restos óseos tras la recogida.

Los materiales

Todos los elementos que conformaban el enterramiento son materiales romanos, a excepción del gran cuenco de paredes abiertas, labio vertical y pie anular (MAEF 10004/ 98), que es una producción ebusitana (fig. 5). Este, si bien ha sido recogido entre las producciones de «imitación» campaniense, se trataría en realidad de un tipo de cuenco con larga tradición entre las cerámicas de la colonización semita de occidente que se encuentran en Trayamar, Mogador, Toscanos, área tartésica y la propia

28. Francisco Gómez Bellard, *Antropología médica en...*, op. cit., p. 264.



Figura 5.
Conjunto de materiales
procedentes de la
Incineración núm. 18 de la
Calle León, 10-12.

Eivissa.²⁹ Estos cuencos abiertos, o platos hondos, se elaborarían en los centros artesanales ebusitanos a partir de mediados del siglo III a. C., cuya producción, que tuvo un enorme éxito dada su presencia en muchos yacimientos de las islas Baleares, el levante peninsular y el norte de África, se prolongará a todo el siglo II a. C.³⁰ y, como vemos en el ejemplar utilizado a modo de tapadera que cubre este enterramiento, llega al I d. C.

Las otras piezas de vajilla corresponden a dos copas de *terra sigillata*, una itálica (MAEF 10004/10100) y otra sudgálica (MAEF 10004/102), y un plato igualmente de *terra sigillata* sudgálica (MAEF 10004/101). Curiosamente, todas eran piezas de una cierta antigüedad cuando se produjo el enterramiento, pues la copa itálica Goudineu 38 es de época tiberiana, mientras que la Drag. 15/17 y la Drag. 24/25 sudgálicas son de época claudia.

La urna de vidrio (MAEF 10004/99) que hacía de contenedor de la cremación tiene una cronología más amplia. Isings la sitúa desde la época claudio-neroniana en el siglo II o comienzos del III d. C.;³¹ Vigil³² la data en los siglos I-II, puesto que desaparecería a comienzos del siglo III d. C.; Hayes³³ la fecha en la segunda mitad del siglo I-II d. C.; Morin-Jean³⁴ afirma que es muy frecuente a lo largo del siglo II d. C., que resurge su presencia a partir de la segunda mitad del siglo III y que desapareció en época de Constantino.

29. Victor M. Guerrero Ayuso, *La cerámica protohistórica a torno de Mallorca (s. VI-I a. C.)*. Oxford: BAR Internacional Series 770. Oxford, 1999, p. 15.

30. Véase, en último lugar, José Pérez Ballester y Carlos Gómez Bellard, *El depósito rural púnico de Can Vicent d'en Jaume (Santa Eulària des Riu, Ibiza)*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 63. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 2009, p. 51-53.

31. C. Isings, *Roman Glass from dated finds*. Archaeologica Traiectina. Groningen/Djakarta, 1957, p. 86-87.

32. Marcelo Vigil Pascual, *El vidrio en el mundo antiguo*. Bibliotheca Archaeologica VII. Madrid: Instituto Español de Arqueología, C.S.I.C., 1969, p. 116.

33. John W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*. Toronto: Royal Ontario Museum, 1975, n.º 618, fig. 20, lám. 39.

34. Morin-Jean, *La verrerie en Gaul*. Librairie des Arts et Métiers-Editions, París, 1977, p. 42-47.

Los dos ungüentarios de vidrio (MAEF 100004/104 y 105) corresponden a un tipo muy común y extendido por todo el Imperio: Ising 28b, que se corresponde con el 23/24 de Morin Jean y se incluye en el grupo IX de Miguélez. Su cronología es relativamente amplia y se sitúa entre la época tiberiana y la flavia. Tanto la urna como los ungüentarios son probablemente producciones itálicas del último tercio del siglo I d. C.³⁵

Por último, la lucerna norteafricana (MAEF 10004/103) con la marca del alfarero *Caivs Oppivs Restitvtvs* se fecha entre la época flavia y el siglo II d. C., como lo evidencian las lucernas presentes en el pecio Culip IV, con un cargamento muy bien estudiado y datable entre los años 69 y 79 d. C.³⁶

En definitiva, los materiales que acompañaron al más allá a la joven enterrada en la cremación n.º 18 estaban constituidos por piezas de importación, a excepción de una única pieza de producción local, que es el plato o cuenco hondo que cubría la urna cineraria. La asociación de todos ellos en el mismo enterramiento nos permite fecharlo en el último tercio del siglo I-inicios del II d. C.

El ritual funerario

Tras la defunción de un individuo femenino juvenil y tras la celebración de los ritos domésticos (*oculos premere, conclamare*, etc.), así como del velatorio y de la exposición del cadáver, este fue trasladado a la necrópolis en procesión fúnebre (*pompa*) e incinerado a una temperatura no excesivamente elevada, en una pira funeraria (*rogus*) en la que la leña no fue suficiente para cubrir la totalidad del cadáver, ya que sobresalía parte de la cabeza.

Tras la combustión, los huesos quemados fueron seleccionados entre los restos de la pira y depositados en el interior de una urna de vidrio de cuerpo ovoide, probablemente por parientes de la difunta. La urna con su contenido fue colocada en un hoyo abierto en la tierra. En el interior del recipiente se colocaron también dos ungüentarios de vidrio, probablemente relacionados con un rito de *unctura* del cadáver, o quizás de los restos óseos, antes de proceder a la cubrición del enterramiento.

En el espacio libre del hoyo se depositaron los diversos elementos de ajuar: la copa de *terra sigillata* itálica, el plato de *sigillata* sudgálica, y otra copa también de sudgálica, elementos tal vez relacionables con ritos de libación y ágape funerario. Junto a la urna se depositó también la lucerna, objeto de este estudio, que podría estar relacionada

35. Cristina Miguélez, *El vidrio romano... op cit.*, p. 47-50.

36. Javier Nieto Prieto, Anna Jover Armengol, Pere Izquierdo Tugas, Anna Maria Puig Griesenbergen, Antonia Alaminos Exposit, Abert Martín Menéndez, Marcel Pujol Hamelik, Hug Palou Miquel y Sergi Colomer Martí, *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques, 1989, p. 113-122.

con un rito de iluminación para que el espíritu pudiera encontrar el camino hacia el más allá, aunque en ese caso no presenta traza alguna de combustión.

Para evitar que el espíritu pudiera salir de su sepultura y actuase de forma negativa en el mundo de los vivos, la urna fue cubierta con un gran plato hondo a modo de tapadera, que, además, la protegía de la presión y el peso del resto de la cobertura. Esta se completó con una tégula plana que cubría la totalidad del hoyo y, por encima de esta, un amontonamiento de piedras calizas irregulares y tierra (fig. 6).

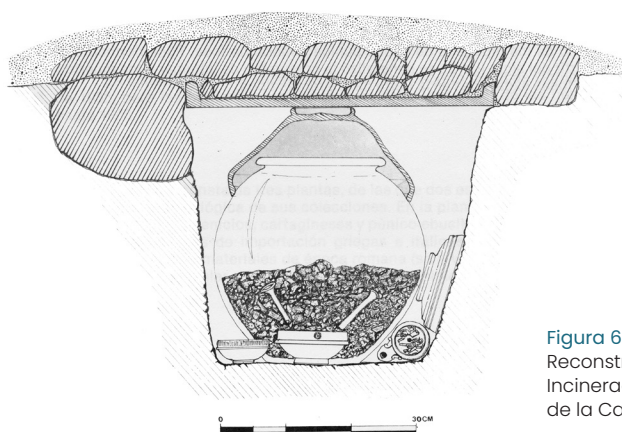


Figura 6.
Reconstrucción de la
Incineración núm. 18
de la Calle León, 10-12.

La lucerna

Una de las particularidades de este hallazgo es que por primera vez se documenta en la isla de Eivissa la presencia de la marca del alfarero C.OPPI.RES en la base de una lucerna, hasta ahora inédita en el corto repertorio ebusitano de este tipo de recipientes³⁷ (fig. 7). La marca corresponde al tria nomina abreviado del artesano C(AIVS) OPPI(VS) RES(TITVTVS), una de



Figura 7.
Lucerna con la marca
C(AIVS) OPPI(VS)
RES(TITVTVS), con la
representación de un
combate entre un
gladiador tracio (thraex) y
un mirmilón (murmillo).

37. Jordi H. Fernández y Esperanza Manera, *Lucernas romanas del Museo Arqueológico de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 1. Eivissa: Museo Arqueológico de Ibiza, 1979.

las marcas de alfarero más conocidas y difundidas, porque, al margen de Mallorca³⁸ y Menorca³⁹ en las islas Baleares, está bien documentada en la península ibérica⁴⁰ (mapa 1), así como en la mayor parte del Imperio. Ello evidencia que este alfarero fue uno de los que tuvo una mayor actividad, ya que sus producciones se hallan atestiguadas por la enorme dispersión de sus hallazgos y publicadas en distintos repertorios,⁴¹ si bien no entraremos aquí a enumerar los cuantiosos lugares en los que han aparecido lucernas con esta marca, cuya relación queda expuesta en su área de dispersión (mapa 2).

Los centros de producción

Entre los distintos autores que han analizado esta marca, hay una gran disparidad de opiniones respecto a su lugar de producción. Así, algunos investigadores, como Cardaillac, Haken y Belchior,⁴² se inclinan por un origen norteafricano, al igual que Balil, quien apuesta decididamente por dicha procedencia, probablemente en Cherchel, en la actual Argelia.⁴³ Sin embargo, Hayes, aunque sugiere que su posible origen se encuentra en el norte de África, admite también una procedencia italiana.⁴⁴ Ponsich, por su parte, cree que su origen se encuentra en la Campania,⁴⁵ mientras que otros autores como Walters o Bailey⁴⁶ consideran que sus talleres se encontrarían en las inmediaciones de Roma.

Si nos atenemos a los datos actuales, el hallazgo en la colina del Janículo, en Roma, de un taller donde aparecen asociadas las marcas de OPPI, C.OPPI.RES, y C.O.R en lucernas fabricadas en distintos momentos crono-

38. Esperanza Manera, «Lucernas romanas de Pollentia en el Museo de Mallorca» *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, XXXVI (1978), p. 224-225, n.º 23.

39. J.B. Philippe, «La cerámica romana en la isla de Menorca. Las lámparas de aceite en tierra cocida», *Revista de Menorca*, 1969, n.º 12 y 19.

40. Alberto Balil, «Estudios sobre lucernas romanas II», *Studia Archeologica*, 62 (1980), p. 26; Maria Teresa Amaré Tafalla, *Lucernas romanas en Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1988, p. 106; Esperanza Manera y M. Luisa Palanqués, «La marca C.OPPI.RES, a través de la Ruta de la Plata». *Simposio La Red Viaria en la Hispania Romana* (Tarazona, 24-26 de septiembre de 1987). Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1990.

41. H.B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman lamps in the British Museum*. Londres, 1914; Giovanna Sotgiu, *Iscrizioni latine della Sardegna: Instrumentum domesticum, I. Lucerne*. Padua: Cedam, 1968, p. 116-121; Donald M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum. II: Roman Lamps made in Italy*. Londres, 1980; Jacqueline Bonnet, *Lampes céramiques signées. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*, DAF. Paris, 1988, p. 181-192.

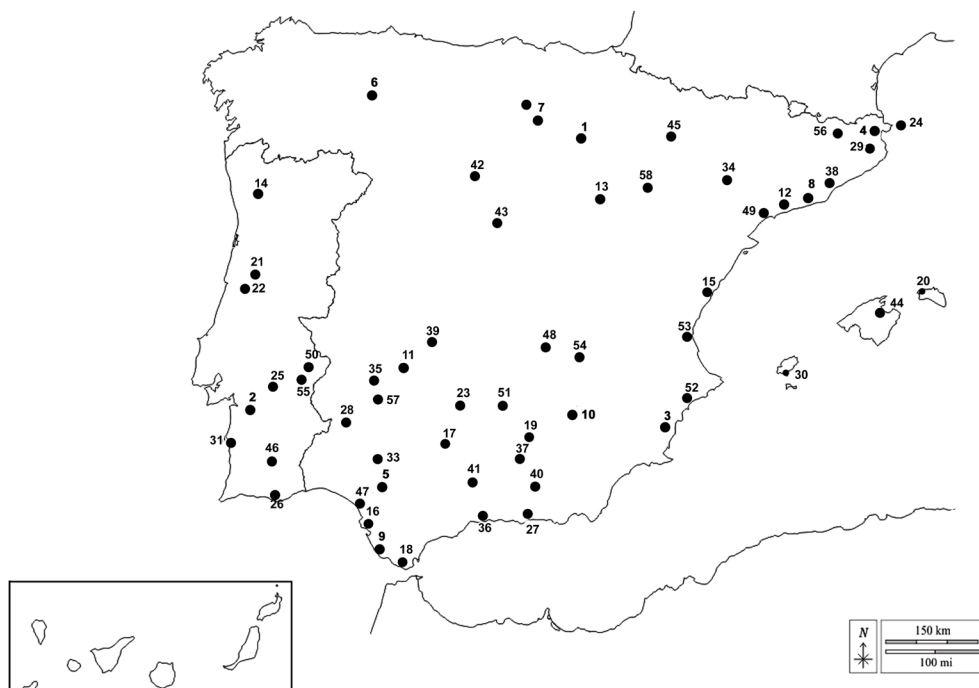
42. Fernand de Cardaillac, *Histoire de la lampe antique en Afrique*. Orán: Marchal, Billard et Cie, 1891; Roman Haken, «Roman Lamps in the Prague National Museum and in other Czechoslovak Collections». *Acta Musei Nationalis Pragae* A XII, 1-2. Praga, 1958, p. 53; Claudette Belchior, *Lucernas romanas de Conimbriga*. Coimbra: Ministério da Educação Nacional, 1969, p. 82.

43. Alberto Balil Illana, «Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España», *Archivo Español de Arqueología*, 41-42 (1968-1969), p. 168.

44. J. W. Hayes, *Ancient lamps in the Royal Ontario Museum. I. Greek and Roman clay lamps. A Catalogue*. Toronto, 1980, n.º 272.

45. Michel Ponsich, *Les lampes romaines en terre cuite de la Mauretanie Tingitane*. Rabat: Publications du service des Antiquités du Maroc, 1961, p. 71.

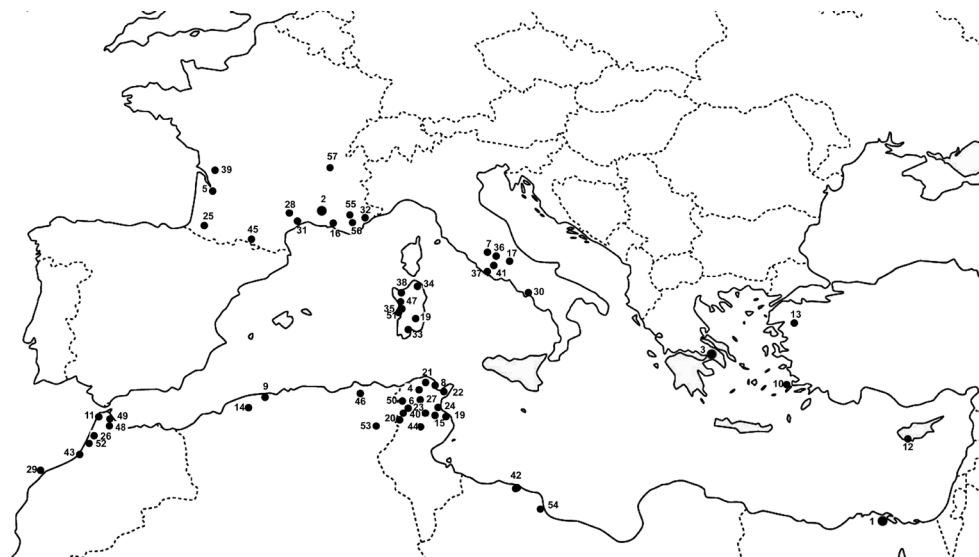
46. H.B. Walters, *Catalogue of the Greek... op. cit.*; Donald M. Bailey, *A Catalogue of... op. cit.*, p. 99.



Mapa 1.

Lugares de Hispania en donde se han hallado lucernas con la marca C. OPPI. RES:

1. Álava; 2. Alcacer do Sal; 3. Alcúdia d'Elx; 4. Empúries; 5. Asta Regia; 6. Astorga; 7. Arcaya; 8. Badalona; 9. Balazote; 10. Barbaño; 11. Barcelona; 12. Belo; 13. Bilbilis; 14. Braga; 15. Burriana; 16. Cádiz; 17. Carmona; 18. Carteia; 19. Castelar de Santisteban; 20. Ciutadella; 31. Coimbra; 22. Condeixa; 23. Córdoba (Cerro Muriano); 24. Culip IV (Pecio Girona); 25. Évora; 26. Faro; 27. Fuengirola; 28. Fuentes de León; 29. Girona; 30. Eivissa; 31. Ilha do Pessegueiro; 32. Iruña/Pamplona; 33. Itálica; 34. Lleida; 35. Lobón; 36. Málaga; 37. Martos; 38. Mataró (Torre Kllaider y can Majoral); 39. Mérida; 40. Mijas; 41. =suna; 42. Palencia; 43. Peñafiel; 44. Pollentia; 45. Puypullin; 46. Santa Bárbara de Padroes; 47. Sanlúcar de Barrameda; 48. Segobriga; 49. Tarragona; 50. Torre das Arcas; 51. Torrepardones; 52. Tossal de Manises; 53. València; 54. Valeria; 55. Vila Viçosa; 56. Viladamat; 57. Villafranca de los Barros; 58. Zaragoza.



Mapa 2.

Lugares de la cuenca del Mediterráneo en donde se han hallado lucernas con la marca C. OPPI. RES:

1. Alejandría; 2. Arlés; 3. Atenas; 4. Beja; 5. Burdeos; 6. Bulla Regia; 7. Capodimonte; 8. Cartago; 9. Cherchel; 10. Cos; 11. Cotta; 12. Curium; 13. Éfeso; 14. El Aoudja; 15. El Djem; 16. Fos; 17. Gabii; 18. Gerrei; 19. Hadrumentum; 20. Haidra; 21. Henchir Meskhal; 22. Khanguet el Hadjaj; 23. Le Kef; 24. Lemta; 25. Lescar; 26. Lixus; 27. Maktar; 28. Montans; 29. Mogador; 30. Nápoles; 31. Narbona; 32. Niza; 33. Nora; 34. Ólbia; 35. Oristano; 36. Orte; 37. Ostia; 38. Porto Torres; 39. Plassac; 40. Raqqada; 41. Roma; 42. Sabratha; 43. Sala; 44. Sbeitla; 45. Saint Bertrand; 46. Sitifis; 47. Sinis di Cabras; 48. Tamuda; 49. Tetuán; 50. Thala; 51. Tharros; 52. Thamusida; 53. Tébessa; 54. Tripoli; 55. Var; 56. Vidauban; 57. Vienne.

lógicos ha permitido plantear la presencia de un taller familiar de estos ceramistas en la capital del Imperio⁴⁷ a lo largo de varias generaciones, el cual exportaría a todo el Imperio una gran cantidad de lucernas.

Un aspecto que también hay que destacar, ya señalado en el estudio de las lucernas del pecio de Culip,⁴⁸ es el hecho de que muchos de los motivos decorativos de los discos que aparecen en este yacimiento se encuentran en lucernas norteafricanas que llevan la marca C.OPPI.RES, de tal forma que parece que hayan salido de un mismo molde superior, como es el caso de las representaciones con cabeza de elefante, escenas eróticas, escorpión o Júpiter. Esto hace pensar que desde los veinte últimos años del siglo I y sobre todo durante la primera mitad del siglo II d. C. este taller tenía una producción tan elevada que, en sus diferentes *officinae*, tuvo que utilizar los motivos decorativos que se habían hecho más populares.

La abundancia de hallazgos apunta hacia el norte de África como otro centro de producción. Así parece corroborarlo el trabajo de J. Bonnet, quien ha estudiado en profundidad la marca de este ceramista y, sin proporcionar un lugar de procedencia, señala que la mayor parte de los ejemplares estudiados por ella proceden de Túnez. Con todo, la autora, con un exceso de prudencia, admite que este hecho no confirmaría que este sea su lugar de producción, ya que la mayor parte de las lucernas de Italia se encuentran aún sin catalogar.⁴⁹ Lo que parece evidente, como atestigua la lucerna hallada en Eivissa, cuya producción es sin duda alguna norteafricana, es que esta familia estableció al menos una *oficina* en el norte de África.

Otra *oficina* de estos alfareros con toda probabilidad fue instalada en Mérida, donde lucernas con esa marca, por el tipo de pasta y el engobe que las recubre, fueron producidas en los alfares emeritenses. La presencia de ejemplares con la marca GES C.OPPI.RES TI, estallados por exceso de cocción, y C.OPPI.RES/MAGIS.S.FEC,⁵⁰ al igual que los hallados en un alfar de la ciudad hoy desaparecido, con diversas lucernas con marca entre las que se leía C OPPI, OPPI, y dos de ellas con la marca C.OPPI.RES,⁵¹ apuntan en este sentido.

47. Daniela Maestripieri y Monica Ceci, «Gli Oppi: una famiglia di fabbricanti urbani di lucerne», *Journal of Roman Archeology*, 3 (1990), p. 122-124.

48. Javier Nieto Prieto, Anna Jover Armengol, Pere Izquierdo Tugas, Anna Maria Puig Griesenbergen, Antonia Alaminos Exposit, Abert Martín Menéndez, Marcel Pujol Hamelik, Hug Palou Miquel y Sergi Colomer Martí, *Excavacions arqueològiques subaquàtiques...*, op. cit., p. 121.

49. Jacqueline Bonnet, *Lampes céramiques signées...*, op. cit., p. 204, fig. 62.

50. Germán F. Rodríguez Martín, «Las lucernas romanas de la Villa de Torre Águila: Las marcas de alfarero», *Lychnological News*, 2003, p. 154-156.

51. Vicente Barrantes, *Barros emeritenses. Estudio sobre los restos de cerámica romana que suelen hallarse en las ruinas de Mérida*. Madrid, 1887, p. 354, n.º 9 y p. 359, n.º 30.

En definitiva, en espera de análisis de sus pastas, los datos arqueológicos actuales indican que las lucernas con la marca C.OPPI.RES fueron producidas, al menos, en Roma, el norte de África, probablemente en Túnez, y en Mérida.

Tipología de las producciones

La cuantiosa producción de *Caivs Oppivs Restitvtvs* motivó que los tipos de lucerna en los que aparece esta marca sean también muy variados. Corresponden sobre todo a la Deneauve IV A (Loeschke I A, Dressel 9, Walters 78-80), Deneauve V A (Loeschke IV, Dressel 11, Walters 81), Deneauve V B (Loeschke III, Dressel 12-13, Walters 86-89), Deneauve V D (Loeschke V, Dressel 11, Walters 83-85), Deneauve V G (Walters 72), Deneauve VII A (Loeschke VIII K, Dressel 18, 19 y 20, Walters 96), Deneauve VII D (Loeschke VIII K, Dressel 17), Deneauve VIII B (Loeschke VIII B, Dressel 28, Walters 101), Dressel 23 y Dressel 26.

Iconografía del disco

Los motivos representados en relieve sobre el disco de las lucernas producidas por *Caivs Oppivs Restitvtvs* pueden ser muy variados y los modelos utilizados por los diferentes talleres superan el centenar. Entre ellos, se encuentran motivos animalísticos, alegorías de divinidades y mitos, juegos de circo y gladiadores, escenas de comercio, elementos teatrales, motivos geométricos o florales y escenas eróticas.

La lucerna objeto de nuestro estudio muestra la escena final de un combate de gladiadores. Gladiador (*gladiator*) era aquel que vivía de la espada (*gladius*) o, más concretamente, según la definición de *Quintiliano*: *gladiator igitur est, qui in arena populo spectante pugnavit* («aquel que combate en la arena ante los espectadores», Decl. 302,1). Para que el combate se convirtiera en un espectáculo atractivo y los gladiadores pudieran demostrar su habilidad, fortaleza y astucia, los combatientes debían escoger unas armas y unos equipos determinados (*armaturae*), que variaban entre sí con el fin de apreciar mejor las técnicas de combate y las fintas de la esgrima, la importancia relativa de la fuerza contra la rapidez y la bravura frente a la astucia. Los gladiadores podían combatir entre sí portando armas idénticas o mejor aún combinando dos armaduras distintas para apreciar mejor las diferentes posibilidades de ataque y defensa.⁵²

Nuestra lucerna muestra el combate entre un gladiador tracio (*thraex*) a la izquierda, caracterizado por su escudo pequeño (*parma*), y un mirmilón

52. Georges Ville, *La Gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, BEFRA, 245, Roma, 1981; Eckart Köhne, Cornelia Ewigleben y Ralph Jackson (dirs.), *Caesaren und Gladiatoren. Die Macht der Unterhaltung im Antiken Rom*. Mainz: Philipp von Zabern, 2000. Edición inglesa: *Gladiators and Caesars. The power of Spectacle in Ancient Rome*. Berkeley: University of California Press; Adriano La Regina, (dir.): *Sangue e arena*. Roma: Electa, 2001; Joaquín Ruiz de Arbulo, *L'Amfiteatre de Tàrraco i els espectacles de gladiadors al món romà*. Reus: Fundació Privada Liber, 2006; Dario Battaglia y Luca Ventura, *De Rebus Gladiatoribus. Dal Gymnasion al Ludus attraverso i sepolcri*. Rovello: Associazione Ars Dimicandi, 2010.

(*murmillo*) a la derecha, con un escudo mayor (*scutum*) (fig. 7). Fue uno de los enfrentamientos más apreciados en el siglo II e incluso llegó a dar nombre a las facciones de partidarios de unos u otros, que tomaron el nombre de los escudos respectivos: *scutarii* vs. *parmularii* (fig. 8). En estos combates a espada, los yelmos de los combatientes podían portar amplias cimeras de plumas de colores, que en esta lucerna porta el tracio de la izquierda.



Figura 8.
Representación
figurada de un
combate de un
gladiador tracio
y un mirmilón.
Gladiadores.

El gladiador tracio se cubría tan solo con un corto calzón (*subligaculum*) ceñido por un cinturón, y combatía con un escudo pequeño (*parma*), redondo o cuadrado, y un característico puñal o sable corto (*sica*), de hoja curva y doble filo. El elemento iconográfico que identificaba esta armadura era su yelmo coronado por una cimera curvada hacia delante (*lphos*), rematada en una cabeza de grifo. Este yelmo recordaba su antiguo y característico «gorro frigio» de piel que portaban los arqueros escitas y los propios peltastas tracios en el ejército ateniense entre los siglos V y IV a. C. A ambos lados de la cimera solían portarse sendas plumas (*pinnae*), o bien, como en este caso, un gran penacho. La parte baja del yelmo tracio se curvaba hacia fuera formando una amplia ala de protección. Debido a su pequeño tamaño, al ofrecer su *parma* o escudo poca protección contra los golpes bajos del adversario, el gladiador tracio llevaba las dos piernas protegidas por entero por grebas altas de bronce (*cnemides*), y las pantorrillas revestidas por tiras de cuero (*fasciae*). Además, otro protector de tiras de cuero (*manica*) cubría por completo todo el brazo derecho, que empuñaba el puñal.

El gladiador mirmilón (*gallus*, *murmillo*/*myrmillo*) lleva una armadura derivada de los combatientes galos, mencionados ya por Livio en una breve cita como un tipo de gladiadores en el año 184 a. C., y cuyo armamento aparece representado en urnas y sarcófagos etruscos del siglo III a. C.: combatientes desnudos o con un breve paño que portan un gran escudo rectangular y largas espadas. No llevaban casco, sino una simple cinta que les recogía las largas cabelleras.⁵³ Este tipo de combatientes darían

53. Georges Ville, *La Gladiature en Occident...*, op. cit., p. 39-42.

origen a mediados del siglo I a. C. al gladiador mirmilón, adversario típico del reciario. Su arma característica era un gran escudo oblongo (*scutum murmilliconum*) decorado con un pez (en griego, *murma/murmuros*), del que tomó el nombre. El duelo enfrentaba, pues, al pescador con red y tridente contra un pez acorazado que podía defender su vida armado con una espada corta.

En época augustea se impuso la costumbre de que los gladiadores no mostraran la cara y así la cabeza del mirmilón quedó protegida por un yelmo cerrado con amplias alas y una máscara de rejilla. En una estela funeraria de Aquileia, el *myrmillo* Q. Sossius Albus lleva, además, una larga *manica* de tiras de cuero cubriendo todo el brazo derecho y una gruesa *fascia* de lana en la parte inferior de la pierna izquierda, que quedaba fuera de la protección del gran escudo rectangular. Este es también el equipo que porta nuestro mirmilón. Si combatía contra un reciario, el yelmo del mirmilón era liso o portaba tan solo una corta cimera para que la red del contrincante no pudiera hacer presa, pero al combatir contra el tracio armado de espada el casco se dotaba de una cimera recta y, como en el caso de su rival, también de una amplia ala de protección.

La escena de la lucerna muestra de forma explícita el momento final del combate. A la derecha, el gladiador mirmilón ha perdido el escudo, evidentemente a consecuencia de un golpe cortante de su rival, que le habría provocado una herida en ese brazo. Con el cuerpo en dirección contraria, en posición de huida, pero con el torso girado hacia el tracio, el mirmilón hace gesto de alejarse intentando protegerse la cara con la espada y al mismo tiempo eleva el brazo contrario en dirección al *editor*, con el dedo índice en alto. Era el gesto de la rendición, ante el cual los árbitros (normalmente dos, *prima rudis* y *secunda rudis*, antiguos gladiadores dotados de largas varas —*rudis*, como se las denominaba—) debían detener el combate. El friso de los gladiadores del mosaico de Zliten muestra con claridad gladiadores heridos rindiéndose con idéntico gesto (fig. 9).⁵⁴

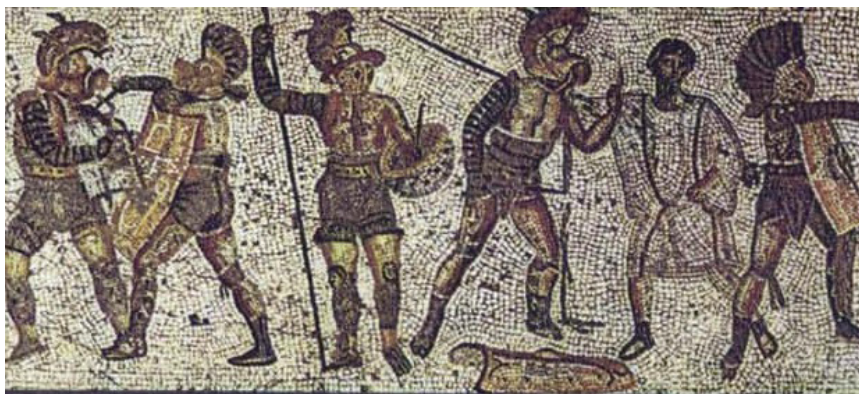


Figura 9. Friso de los gladiadores del mosaico de Zliten.

54. Salvatore Aurigemma, I mosaici di Zliten. Milán, 1926.

A la izquierda, el gladiador tracio que conserva su armadura concreta se protege la cara con el escudo en previsión de una última maniobra desesperada por parte de su rival, mientras que empuña con gesto firme la *sica* para asestar el golpe final. No obstante, deberá para ello esperar a que el *editor* del espectáculo dé la orden tras consultar la opinión del público, que la expresaría ruidosamente con gritos de *¡missus, missus!* («¡perdonado, perdonado!»), o bien *¡iugula, iugula!* («¡mátalo, mátalo!»). El vencedor recibiría entonces la palma o la corona de la victoria. Tan solo en algunos casos excepcionales el combate podía acabar en empate.

Paralelos

Entre los distintos trabajos y fuentes consultadas, hemos podido identificar diversas lucernas de *Caivs Oppivs Restitvtvs*, análogas o muy similares a la aquí estudiada.

Hay un ejemplar que se conserva en el Museo Arqueológico Nacional procedente de Cerro Muriano (Córdoba) (fig. 10), que presenta la misma decoración, aunque no conserva la base, por lo que no podemos afirmar que llevase en origen la misma marca de alfarero.⁵⁵



Figura 10.
Lucerna con la misma decoración en el disco y la misma marca que el ejemplar de Ibiza procedente de Cerro Muriano (Córdoba), depositada en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid.

Otros dos ejemplares procedentes de la Mauritania Tingitania fueron recogidos por Ponsich. Uno de ellos (fig. 11) presenta la misma escena que nuestro ejemplar, aunque el relieve del disco está peor conservado. En la base lleva la marca de C.OPPI.RES.⁵⁶ El otro ejemplar⁵⁷ conserva únicamente el lado izquierdo. Sin embargo, la panoplia, la vestimenta y la postura del gladiador tracio, así como la posición de la pierna del otro contendiente, permiten ver en este disco fragmentado la misma escena de las lucernas anteriores (fig. 12).

55. José María Blázquez, «Representaciones de gladiadores en el Museo Arqueológico Nacional», *Zephyrus*, 9 (1958), p. 88-89, fig. 6.

56. Michel Ponsich, *Les lampes romaines...*, op. cit., lám. IX n.º 90.

57. Michel Ponsich, *Les lampes romaines...*, op. cit., lám. IX n.º 95.



Figura 11.
Lucerna con la misma decoración en el disco y la misma marca que el ejemplar de Ibiza procedente de la Mauritania Tingitania.



Figura 12.
Lucerna con la misma decoración en el disco y la misma marca que el ejemplar de Ibiza de la Mauritania Tingitania.

Otros paralelos con idéntica escena gladiatoria los hemos podido identificar en un ejemplar perfectamente conservado, que se encuentra en una colección privada de Bélgica,⁵⁸ en cuya base presenta la marca C.OPPI.RES (fig. 13); otra lucerna, también con la misma escena y marca (fig. 14), se encuentra depositada en el Museo J. Paul Getty.⁵⁹

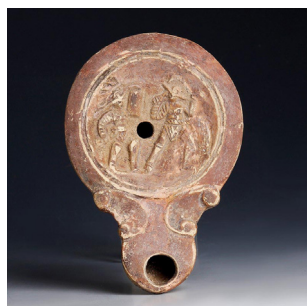


Figura 13.
Lucerna con la misma decoración en el disco y la misma marca que el ejemplar de Ibiza procedente de una colección privada de Bélgica.



Figura 14.
Lucerna con la misma decoración en el disco y la misma marca que el ejemplar de Ibiza depositada en el Museo J. Paul Getty.

Por último, indicaremos haber encontrado en internet varios ejemplares iguales a los antes citados, tanto en lo que se refiere a la marca C.OPPI.RES como a la escena de la lucha de un gladiador tracio con un gladiador mirmilón, lo que permite aventurar, además de la elevada producción de este modelo, el hecho de que con toda probabilidad ambas lucernas fueron elaboradas en el mismo centro productor (figs. 15, 16 y 17).



Figuras 15, 17 y 17. Ejemplares con la misma decoración en el disco y la misma marca que el ejemplar de Ibiza aparecidos en las páginas de subasta de internet.

58. <http://nemesispromobis.forumactif.com/t30-lampes-a-huiles>

59. Jean Bussière y Birgitta Lindros Wohl, *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los  ngeles: J. Paul Getty Museum, 2017, p. 149 n.  217.

Conclusiones

En este trabajo hemos estudiado una lucerna producida por la *oficina* norteafricana de C(aivs) Oppi(vs) Res(titvtvs), aparecida en un enterramiento femenino ubicado en un pequeño cementerio de cremación en el área septentrional del Puig des Molins. Dicha necrópolis se fecha entre la época julio-claudia y fines del siglo II-inicios del III d. C.

En cuanto al enterramiento aquí estudiado, aunque una parte de las piezas del ajuar se datan en época julio-claudia, otras, en particular la lucerna, permiten situarlo en época flavia, probablemente en época de Domiciano o, a lo sumo, en los primeros años del siglo II d. C. La estructura relativamente compleja de la sepultura (en relación con el resto de los enterramientos contemporáneos), así como el contenedor vítreo y su abundante ajuar, identifican este enterramiento como el más singular y suntuario de los documentados en dicho contexto. Debía tratarse, pues, de una persona de estatus superior al del resto de los sepultados en este cementerio que pudieron ser documentados.

La lucerna es de producción norteafricana, como lo prueba su característica pasta, que no deja lugar a dudas sobre su origen y que, en nuestra opinión, la situaría en la región tunecina. Su presencia en una sepultura podría relacionarse con el rito de iluminación para que el alma encuentre su camino al más allá, el cual tiene una larga tradición en el Mediterráneo antiguo. No obstante, cabe señalar que en este caso no presenta traza alguna de combustión, por lo que el rito se había simplificado, reduciéndose a la mera presencia del objeto.

Sin embargo, ¿podemos pensar que elegir una lucerna con una escena determinada para poner en este enterramiento fue aleatorio, o bien tuvo un sentido determinado? En una sucesión de actos tan pautada como un ritual funerario, en que parece que nada es dejado al azar, nos preguntamos si el hecho de que en la escena de la lámpara el gladiador derrotado esté pidiendo clemencia (es decir, seguir viviendo) podría simbolizar que el espíritu de la difunta (que en este mundo había sido derrotada por la muerte) pidiese simbólicamente a los manes la posibilidad de continuar su existencia en el más allá.

Miscel·lània

3. EN TORNO A LA ESTANCIA DEL PAISAJISTA MALLORQUÍN GABRIEL FEMENIA I MAURA EN ITALIA

ON THE STAY IN ITALY OF THE MAJORCAN LANDSCAPE PAINTER GABRIEL FEMENIA I MAURA

Raquel Gallego García

Investigadora independiente

Resumen: Gabriel Femenia i Maura se puede considerar uno de los paisajistas más importantes de España durante la primera mitad del siglo XVIII. El viaje y la permanencia en Italia, donde se formó y emprendió su labor como pintor, resultaron decisivos para el desarrollo de su carrera. Por ello, en este texto analizaremos los lugares en que residió, los artistas con los que estudió y su posible participación en la decoración del salón menor del Palacio Ducal de Génova durante los años que residió en tierras italianas.

Palabras clave: Femenia, De Marchis, Roma, Génova, *palazzo Ducale*.

Abstract: Gabriel Femenia i Maura can be considered one of the most important landscape painters in Spain in the first half of the 18th century. His travels and stay in Italy, where he trained and began his work as a painter, were decisive in the development of his career. This article therefore analyses the places where he lived, the artists with whom he studied and his participation in the decoration of the minor salon of the Ducal Palace in Genoa during the years he spent in Italy.

Keywords: Femenia, De Marchis, Rome, Genoa, *palazzo Ducale*

Rebut el 13 de maig de 2024, acceptat el 22 d'octubre de 2024



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

El viaje de Femenia a Italia en las principales fuentes documentales e historiográficas

Gabriel Femenia i Maura¹ (Palma, 1685–1752), hijo de Josep y de Magdalena, fue bautizado en la parroquia de Sant Miquel de Palma y sus padrinos fueron el picapedrero Bartomeu Calafat y Francina Maura, con cierta probabilidad la hermana de su madre.² Poco más se sabe del pintor mallorquín, aparte de que podría no haberse casado, de que no tuvo hijos y de que, cuando regresó a su ciudad natal tras una dilatada estancia en Italia, vivió en una casa ubicada junto al convento de la Mercè en la que parece que estableció su taller.

Como bien se puede suponer, uno de los momentos cruciales de su biografía es el viaje a tierras italianas sobre el que él mismo nos proporciona algunas noticias en un documento fechado en 1751 titulado *Antigüedad del título de Beato y Santo que se da al B. Raymundo Lulio*. Este, redactado por Antoni Ramón Pasqual Flexes (Andratx, 1708–Palma, 1791), reúne diversos testimonios, en su mayoría de pintores y de escultores, que califican la figura de Ramon Llull de beato, santo y mártir. De todos ellos nos interesa de manera especial la aportación de Gabriel Femenia, quien desempeñó el papel de perito encargado de estimar la antigüedad de una pintura ubicada sobre la puerta de la capilla de la Casa Cererol. La razón por la que Femenia fue convocado se explica en los siguientes términos:

[...] en cuyo exercici haura circa trenta set, 6 vuyt anys que me empleo, pues estigue cosa de set 6 vuyt anys en la Ciutat de Roma exercitant dita profesio de pintor, y haura cosa de uns trenta anys poch mes, o menos que en Mallorca despues de vingut lo continuo de cuyo exercici tinch lo bastant per viure ab decencia.

[...] be tinch noticia de nostras pinturas antigas, que hé vistas en la Ciutat de Roma de molta antiguedat major que las an-

1. Ha sido posible llevar a cabo esta investigación gracias a una ayuda concedida por el Institut d'Estudis Baleàrics en la convocatoria de 2022 (número de expediente INV-05/2022), institución a la que deseo expresar mi profundo agradecimiento. También quisiera dar las gracias a Rosa María Aguiló Fiol, conservadora del Museu de Mallorca, por sus consejos y por su amabilidad.

2. Algunos de los principales textos sobre la figura de Femenia son: Joaquín María Bover, *Noticia histórico-artística de los museos del Eminentísimo Sr. Cardenal Despuig existentes en Mallorca*. Palma: Imprenta de D. Felipe Guasp, 1845; Joan O'Neill, «Biografías de los pintores palmesanos Guillermo Mesquida y Gabriel Femenia», *Revista Balear*, 1, 1872, p. 5-9; *Diccionario biográfico de pintores y grabadores célebres españoles y extranjeros*, 1.º. Sevilla: Juan Moyano, 1875, p. 317; Conde de la Viñaza, *Adiciones al Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España de José Agustín Cean Bermúdez*, tomo segundo. Madrid: Imprenta y litografía de los huérfanos, 1894, p. 188-189; Joan Montaner Bujosa, «Para la historia de las bellas artes en Mallorca», *BSAL*, 32, 1963, p. 758-763; Jeroni Juan Tous, «La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)», *Historia de Mallorca*. Palma: J. Mascaró Passariu, 1972; Luis Ripoll, Rafael Perelló Paradelo, *Las Baleares y sus pintores*. Palma: Luis Ripoll Editor, 1981; Mariano Carbonell, «Femenia Maura, Gabriel», *Gran enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Balears*, tomo 2. Palma: Promomallorca, 1996, p. 138-143.

tigas que tambe he vistas en Mallorca, y tambe en Genova ahont de cami venint de Roma, me entretengue cosa de vuyt mesos exercitant me en la Pintura, y segons la experiencia, y lo que tinch vist de la antiguedat de diverses puntures podre conixer, y judicar que antiguedat tengan algunas pinturas, y per el caracter, y modo de ellas tambe podre judicar si son de algun pintor conegut, y de especial nota qui tenga nom, per la raho que los tals Pintors solen tenir alguna specialitat en lo caracter³.

Otra fuente histórica que nos proporciona datos sobre Femenia es el texto de Bonaventura Serra i Ferragut (Palma, 1728-1784): «Gabriel Femenia a conseguí a Itàlia l'alta estimació per a les seves pintures, singularment en països, en què sens dubte és comparable al cèlebre paisatgista Perelle».⁴

En 1787 se publicó la obra de Vicente Tofiño de San Miguel y Vandewalle (Cádiz, 1732-San Fernando, 1795) titulada *Descripciones de las islas pithiusas y baleares*, en la que se aportan algunos datos relativos a la estancia del pintor balear en Italia:

De Femenia, que pintó con aplauso en el Salón de la Señoría de Génova, hay en casa de Montenegro un quadro de mosaico y varios países, y otras muchísimas más.

[...] Un Gabriel Femenia, excelente Paisista, y que competía en la elección y gusto con el Perelle, á quien tuvo asalariado y con guardia de vista la República de Génova para las pinturas de las Casas de su Ayuntamiento.⁵

De la importancia que Femenia llegó a alcanzar en vida no tenemos duda, ya que su biografía se recoge en el diccionario de José Agustín Ceán Bermúdez (Gijón, 1749-Madrid 1829), en el que, sin embargo, no se menciona a otros pintores baleares de la primera mitad del siglo XVIII. La información sobre Femenia es muy sintética, aunque muy clara sobre su prestigio como paisajista: «Femenia (Gabriel) pintor mallorquín. Florecía en Palma a principios del siglo XVIII, donde dejó varias obras públicas y privadas, fue reputado como el mejor paisajista de su tiempo. Pintó el *Salón de la señoría de Génova*».⁶

3. Miguel Ferrer Flórez, «Confirmaciones del culto primitivo a Ramon Llull», *Studia Lulliana*, 33/2, 1993, p. 127-156; Miquela Sacarès Taberner, *Itineraris documentals d'imatgeria lul·liana antiga*. Barcelona: Publicacions l'Abadia de Montserrat, 2018, p. 58-185.

4. Mariano Carbonell, «Femenia Maura, Gabriel»..., *op. cit.*, p. 139.

5. Vicente Tofiño de San Miguel, *Descripciones de las islas pithiusas y baleares*. Madrid: Imprenta de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, 1787, p. 67 y 101.

6. José Agustín Ceán Bermúdez, *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, tomo II. Madrid: Imprenta de la Viuda de Ibarra, 1800, p. 85 y 101.

Igualmente interesante es lo que Antoni Furió i Sastre (Palma, 1798-1853) escribió en 1839 acerca de la formación de Femenia en Italia:

[...] Convencido este artista de que en ninguna parte podía hacer mejores adelantos que en Roma, donde se puso a estudiar bajo la dirección del acreditado Alesio; y aprovechó tanto que en poco tiempo ganó uno de los premios señalados de pintura, en un certamen de los muchos que ofrecen al público en aquella ciudad varios cuerpos científicos.⁷

En 1847, Joaquín María Bover de Roselló (Sevilla, 1810-Palma, 1865) dedicó un importante espacio a Femenia en la obra *Varones ilustres de Mallorca*, en que aborda su formación en Italia. En cualquier caso, es necesario poner de manifiesto que nos encontramos ante un texto con ciertas imprecisiones cronológicas y bastante superficial a la hora de referirse a quienes habría podido conocer el artista en aquel periodo,⁸ lo que quizá tenga que ver con la manera en que el autor tuvo acceso a estas informaciones:

Su padre que era pintor le enseñó los primeros rudimentos de la ciencia; pero conociendo que si había de ser artista algún día necesitaba ver y admirar las grandes obras de los maestros, pasó a Italia, donde tuvo por maestros a los célebres Escalante y Romagoza. Con su aplicación aprovechó todos los instantes en el prolijo cuidado de la instrucción y en un certamen público ofrecido en Roma por varios cuerpos científicos ganó uno de los premios señalados a la pintura.

Allí aprendió también a trabajar con gran primor el mosaico: y entre las obras de esta clase que nos quedan de Femenia se cuenta el gran cuadro de Santa Lucía, existente en el museo del Escmo. Sr. Conde de Montenegro, elogiada altamente por el Sr. Vargas Ponce.

Pero en el género en que más sobresalió fue en la pintura de paisaje. Femenia, cuando pasó á Génova, pintó con mucho crédito al lado de Perelle, en el salón principal en que se celebraba sus sesiones de la república de aquella ciudad.

Regresó Femenia á su patria por los años 1650, y en ella pintó un cuadro de la Concepción del llamado Campo-Santo, cementerio del que fue del convento de los padres Trinitarios: pin-

7. Antonio Furió i Sastre, *Diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en Mallorca*. Palma: Por Gelabert y Villalonga Socios, 1839, p. 58-60.

8. Mariano Carbonell, «Femenia Maura, Gabriel»..., *op. cit.*, p. 139.

tó a Jesucristo en medio de los apóstoles para el marques de Bellpuig; el portal de Belén para el Sr Palou, y una Concepción para la capilla que en una de sus heredades tenía la familia de Fortuny.⁹

No solo las fuentes españolas recuerdan a Femenia, puesto que también se refieren a él algunos textos extranjeros. Uno de los más relevantes es el de Luigi Montecuccoli, lo que corrobora la impresión de que el mallorquín gozó de una cierta visibilidad en Italia, donde podría haber vendido algunas de sus obras: «Di Gabriele Femenia si veggono molti paesi, ed altre pitture in case di privati, nel palazzo che era della Signoria di Genova e a Palma sua patria nell'Isola di Majorca».¹⁰

El nombre de Femenia aparece, además, en el diccionario de Edward Boid, publicado en 1843, en el que se recopila a los principales pintores españoles: «Gabriel Femenia, one of the best landscape-painters at the beginning of the eighteenth century».¹¹

Gabriel Femenia en los estados de ánimas romanos

La presencia de Femenia en los libros de estados de ánimas de Roma elimina cualquier duda sobre la veracidad de su viaje a Italia y nos permite plantear una estancia de cierta entidad en la capital pontificia y establecer una fecha aproximada para el comienzo de esta. El pintor está inequívocamente anotado en el estado de ánimas de la parroquia de Sant'Andrea delle Fratte en 1705.¹² Su domicilio se encuentra en la casa número 19 ubicada en el lado izquierdo de la calle Paolina, paralela a la Gregoriana, en dirección a la plaza de Spagna, muy próxima a esta y a la embajada española. Vivía en compañía de «Andrea Scuder», el primer personaje inscrito en el estado de ánimas y cuyo nombre real podría haber sido Andrés o Andreu, puesto que ha sido italianizado, mientras que el apellido podría ser Escuder. Este estaba en la casa de la calle Paolina al menos desde 1703¹³ y se le vuelve a registrar en esta en 1704 junto a su sirvienta, la viuda Caterina Rossi.¹⁴ Es probable que Femenia hubiese

9. Joaquín Maria Bover de Roselló, *Varones ilustres de Mallorca*. Palma: Imprenta de Pedro José Gelabert, 1847, p. 471-473.

10. Marchese Luigi Montecuccoli, *Storia della pittura in Ispagna dal suo risorgimento fino ai giorni nostri*. Modena: Pei tipi della R. D. Cameria, 1841, p. 165.

11. Edward Boid, *The History of the Spanish School of Painting*. Londres: Moyes and Barclay, Castle Street, 1843, p. 133.

12. Archivio Storico del Vicariato de Roma (ASVR), *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1705: «Piazza di Spagna e strada Paolina a mano manca/ 19 casa Sr. Andrea Scuder Spagnolo/ Gabriele Femenier».

13. ASVR, *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1703: «20. casa Sr d Andrea Scuder spagnuolo/ Catterina Rossi vedova serva».

14. ASVR, *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1704: «Strada Paolina incontro Propaganda/ *Sr. D. Andrea Scuder Spagnolo /Catterina de Rossi ved.a serva».

sido acogido o alojado en la casa de este personaje por mediación de un conocido o a través de una recomendación; incluso no sería de extrañar que ambos fuesen de origen balear. El hecho de que Caterina Rossi ya no viviese en la casa de Scuder cuando Femenia residió en ella sugiere la posibilidad de que el pintor se hubiese establecido en ese alojamiento a cambio de una colaboración o de una ayuda a quien alquilaba este domicilio, aunque se trata tan solo de una hipótesis que por el momento no hemos podido verificar. Otro dato importante es que «Andreu Scuder» estuvo de paso en la ciudad de Roma, ya que después de 1705 y hasta 1711, años en que hemos estudiado los estados de ánimas de Sant'Andrea delle Fratte, no lo hemos vuelto a localizar (fig. 1).



Figura 1.
Fuente de la plaza de
Trinità dei Monti, Giovanni
Battista Falda, 1671.

Otra peculiaridad de la anotación del pintor balear en el estado de ánimas es la forma en que se escribe su apellido. Mientras que, como suele ser habitual, su nombre se ha italianizado como «Gabriele», su apellido, en lugar de escribirse Femenia, que no precisaba cambio alguno para ser correctamente leído y pronunciado en italiano, se ha inscrito como «Femenier».

Durante un año de vacío documental en la parroquia de Sant'Andrea delle Fratte, volvemos a encontrar una anotación en el libro de 1707 que podría referirse a Femenia.¹⁵ En la zona de la denominada isla d'Olgiate y de la calle Fratina, una de las más céntricas de Roma, paralela a la calle Condotti y situada en las inmediaciones de la plaza de Spagna, vivía un pintor llamado Nicola Morelli. Con él residían su esposa Anna, Caterina Guidalotti, una viuda que podría ser su suegra, su hijo Ulderico y un personaje español, tal y como se precisa en esta fuente documental, llamado Gabriele. Por las fechas que estamos manejando, la nacionalidad y la vinculación con un pintor se podría tratar de Gabriel Femenia. Este dato es de sumo interés, ya que habría vivido con un artista de cierta veteranía, con quien

15. ASVR, *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1707: «Isola d'olgiati e strada Frattina/ Sr Nicola Moretti Pittore/ Sra Anna M^a moglie/ Cattarina Guidalotti ved.a/ Sr. D. Ulderico figlio/ D. Gabriele Spag.lo».

quizá se formó y con quien también podría haber trabajado, aunque fuese ocasionalmente, a cambio de alojamiento en una céntrica casa romana.

Femenia coincidió en Roma con el también pintor mallorquín Miquel Pont Cantallops (Sant Llorenç des Cardassar, 1678–Palma, 1755), a quien pudo conocer antes de que ambos viajasen a Italia.¹⁶ Este se registra entre 1704 y 1706 en una casa de la calle Gregoriana en la parroquia de Sant'Andrea delle Fratte, muy cerca de donde vivía el paisajista, en compañía de Miquel o Miguel Bofill, quizá un sacerdote, quien podría haber alquilado el inmueble.¹⁷ En 1706 aparece en este domicilio «Giuseppe Soler», quien convivió con Pont. Es muy probable que se trate de Josep Soler i Guàrdia (Santa Coloma de Queralt, siglo XVII–Igualada, 1737), músico, compositor y organista cuya identidad se ha desvelado muy recientemente gracias a algunas investigaciones que arrojan luz sobre su personalidad.¹⁸ Se podría pensar que estas dos figuras crearon una pequeña comunidad, probablemente vinculada por la lengua catalana, que quizá constituyó un polo de atención para Femenia, una referencia para él durante parte del tiempo pasado en Roma (fig. 2).



Figura 2.
Detalle de *La fundación de Roma*, 1705. Accademia di San Luca, Roma

16. ASVR, *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1704: «Ritorno di Strada Gregoriana Mano Manca/ casa 61. * S.r D. Michele Bofil/ Pietro Rabasa Cam.re/ Michele Ponte».

ASVR, *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1705: «Ritorno di strada Gregoriana mano manca/ S.r D. Michele Bofil/ Pietro Rabasa/ Michele Ponte».

ASVR, *stati delle anime*, Sant'Andrea delle Fratte, 1706: «Strada Gregoriana mano manca/ 60 casa * Sr. D. Michele Bofil/ *S.r D. Giuseppe Soler Spagl./ Mariano Buscaglia/ Michele Ponti».

17. Mariano Carbonell Buades, «El pintor Miquel Pont Cantallops (1678–1755) i el viatge d'estudis a Roma», *Bolletí de la Societat Arqueològica Iul·liana, Revista d'Estudis Històrics*, 55, 199, p. 195–210. Pont fue una presencia habitual en la Accademia di San Luca durante el tiempo en que residió en Roma, donde se presentó a varios concursos, en los que resultó galardonado, con lo que demostró ser un buen dibujante. De esta manera, consiguió un reconocimiento que le permitió hacer despegar su carrera una vez de vuelta a Palma.

18. Josep M. Salisi Clos, «Presència musical a la catedral de Solsona a finals del segle XVII i inicis del XVIII: l'obra dels compositors Josep Farrer i Josep Soler», *Oppidum. Revista Cultural del Solsonès*, 14, 2016, p. 56–77.

El paisajista Alessio de Marchis

Antoni Furió proporciona un dato muy interesante sobre la formación de Femenia en Roma al decir que «se puso a estudiar bajo la dirección del acreditado Alesio». La única hipótesis que se ha formulado hasta este momento sobre la identidad de este personaje es la propuesta por Mariano Carbonell, quien ha señalado a Alessio Mattioli, inventor de la *pastafilata* que fue de gran utilidad para la realización de mosaicos en el siglo XVIII.¹⁹ Pese al interés que tiene la deducción de Carbonell, parece más lógico pensar que Furió se esté refiriendo a un artista en sentido estricto, a un pintor consolidado hasta el punto de merecer el adjetivo de «acreditado», alguien determinante en la formación de Femenia. Existe un célebre paisajista en la Roma de comienzos del siglo XVIII al que podría haber conocido el artista mallorquín y que, efectivamente, responde al nombre de Alessio, y quien, por la diferencia de edad existente entre ambos, habría ejercido el papel de tutor o maestro. Nos estamos refiriendo al napolitano de origen y romano de adopción Alessio de Marchis (Nápoles, 1675–Urbino, 1752) (fig. 3).²⁰



Figura 3.
Alessio de Marchis,
Autorretrato, 1734.
Nationalmuseum,
Estocolmo.

19. Cipriano Piccolpasso Durantino, *I tre libri dell'arte del vasajo nei quali si tratta non solo la pratica, ma brevemente tutti i secreti di essa cosa che persino al di d'oggi è stata sempre tenuta nascosta*. Pésaro: por Annesio Nobili, 1879, p. 70 y 73.

20. Andrea Emiliani, *Alessio de Marchis e la sua bottega*. Milán: Nuova Alfa Editoriale, 1992, p. 7. Andrea Emiliani documenta el nacimiento de Alessio de Marchis bastante antes de lo que comentaba Nicola Pio en la biografía que hizo de él, una de las principales fuentes de información sobre el pintor napolitano. Fundamentándose en un certificado hallado en Urbino, parte integrante de su expediente matrimonial, ha demostrado que De Marchis nació el 8 de mayo de 1675 y que se le bautizó en la parroquia de la Incoronatella en Nápoles. Indica, además, que el artista se trasladó con su madre a Roma cuando tenía ocho años y que en esta ciudad ella se casó con Tommaso de Marchis, quien adoptó al pintor o le dio su apellido, ya que su verdadero padre se llamaba Sabato Pauciullo o Pauciullo.

Tommaso de Marchis podría haber sido un comerciante de cuadros referido por Lione Pascoli como «Mazzasette». En ese caso, la hermana de Alessio habría sido Apollonia de Marchis, casada con un pintor de naturalezas muertas llamado Giovanni Paolo Castelli (Montalto delle Marche, 1659–Roma, 1730 ca.), más conocido como Spadino, próximo al mundo nórdico en la capital pontificia.

Aunque Alessio de Marchis era natural de la ciudad partenopea, con algo menos de nueve años fue a vivir junto a su madre a Roma, donde habría comenzado a estudiar en ambientes que desconocemos. Posteriormente hizo diversos viajes por el Mediterráneo que duraron algunos años y en 1701 se asentó en Roma,²¹ ciudad en la que permaneció de forma estable hasta 1721.²² A partir de 1701, De Marchis asistió con regularidad al taller de Philip Peter Roos (Sankt Goar, 1657–Roma, 1706), popularmente conocido como Rosa da Tivoli.²³ Su proximidad al pintor alemán duró un año y medio y en 1703 De Marchis se independizó, lo que no significa que dejase de estudiar, ya que en aquellos años parece haberse concentrado de forma especial en el análisis de la naturaleza.²⁴ «Doppo si diede con gran calor a studiare da se appresso il vero, godendo sempre di vedere le opere di Gasparo Pusino che è stato il lume piú chiaro per li paesisti».

La carrera de De Marchis fue afianzándose hasta convertirse en uno de los paisajistas más admirados y requeridos de Roma. De hecho, Nicola Pio recuerda su intervención en la casa del marqués Teodoli y las dos habitaciones que decoró en la casa de los Caetani en el Corso de Roma y refiere la protección brindada por Annibale Albani (Urbino, 1682–Roma, 1751). Este, además de ayudarlo en momentos de dificultad ya que fue encarcelado durante un periodo, le proporcionó algunas comisiones artísticas.²⁵ Asimismo, la información sobre los patronos de De Marchis permite establecer también un paralelismo con la evolución de Femenia, quien, como el napolitano, se puso al servicio de la nobleza mallorquina una vez de vuelta a la isla (fig. 4).

En 1705, año en que hemos encontrado a Femenia por primera vez en los estados de ánimas, el artista balear podría haber sido ya una presencia habitual tanto en el taller como en el ambiente de De Marchis, quien vivía con sus padres en una casa de la parroquia de San Lorenzo

21. Andrea Busiri Vici, *Trittico paesistico romano del '700*. Roma: Ugo Bozzi Editore, 1976, p. 160. «Si può porre verso la fine del 1703 l'inizio della sua attività artistica indipendente se si considerano alcuni mesi immediatamente successivi al suo arrivo a Roma e l'anno e mezzo circa di alunnato presso il Roos, di ciò ci ha lasciato notizia il Pio; ciò permette di collocare intorno al 1705–1707 l'esecuzione di quelle opere per i Ruspoli e i Theodoli».

22. La documentación romana señala que De Marchis tuvo un hijo natural, quien testificó cuando el pintor se casó en Urbino, y una hija fallecida en la romana parroquia de Santa María del Popolo.

23. Valentina Ierrobino, «Scorci di Tivoli e della Campagna Romana nei dipinti di Philip Peter Roos, detto Rosa da Tivoli: un ritorno nel passato», *Atti e memorie della Società Tiburtina di Storia e d'Arte già Accademia degli Agevoli e Colonia degli Arcadi Sibillini*, 84, 2011, p. 9–23.

24. Nicola Pio, *Le vite di pittori scultori et architetti* (Cod. ms. Capponi 257). Ciudad del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1977, p. 142–143.

25. Alessio de Marchis fue encarcelado en Castel Sant'Angelo porque, para poder pintar un cuadro de este tema, provocó un incendio de consecuencias nefastas. Se trata de una hipótesis de gran validez, ya que uno de los motivos por los que este artista alcanzó una importante notoriedad fue el realismo de sus escenas de incendios.



Figura 4. Alessio de Marchis, *Paisaje*. Nationalmuseum, Estocolmo.

in Lucina.²⁶ Con él aprendió a captar la naturaleza, copió paisajes romanos y de los alrededores de la ciudad, donde era habitual que dibujase el napolitano, y quizá vieron juntos obras de Nicolas Poussin (Les Andelys, 1594-Roma, 1665), artista al que admiraba. De Marchis tenía diez años más que Femenia y en 1705 era ya un artista experimentado y consolidado, un buen mentor para él.

Pio describe en la biografía de De Marchis su visión del paisaje y de la pintura, coincidente en gran medida con lo que podemos ver en las telas consideradas de Femenia:

[...] era spiritoso pittore di paesi, vedute, massi, fabbriche rotte antiche e di ogni altro che dal vero in campagna ha veduto e studiato con accompagnamento di figurine ben appropriate in belli siti e con ogni forza di accidenti di lumi e con colore condotti.

De Marchis estuvo relativamente influenciado por Gaspard Dughet (Roma, 1615-1675), sobre todo al comienzo de su trayectoria, aunque también se atisba en él el impacto de los paisajistas holandeses, en particular de Adrien Van der Cabel (Rijswijk, 1630-Lyon, 1705), al que habría llegado por mediación de Roos. En definitiva, existen pocas dudas de que De Marchis tenía una clara inclinación hacia los pintores nórdicos, muy abundantes y en auge en Roma en aquel momento, con los que muy probablemente entabló relaciones fructíferas, personalidades que habría dado a conocer a Femenia (fig. 5).

26. ASVR, *stati delle anime*, San Lorenzo in Lucina, 1712. «Comincia il Vicolo de Greci/ Dal Corso mano destra/ Tomaso de Marchis C/ Anna Monte Carafa mog.e C/ Alessio fig:o Pictore C».



Figura 5. Philip Peter Roos o Rosa da Tivoli, *Pastor con ganado*, último tercio del siglo XVII. Museo Nacional del Prado, Madrid

En el taller de Roos, De Marchis, quizá también en compañía de Femenia, habría aprendido a pintar paisajes en muchos casos protagonizados por animales y por pastores, caracterizados por sus tonalidades oscuras, por una luz amarillenta o parduzca que iluminaba la escena, así como por la presencia de ruinas, casi siempre colocadas en lo alto de una colina. En las obras de Roos hay una tendencia a lo espectral que hace que la naturaleza resulte inhóspita, casi salvaje. Pinta con pinceladas pastosas, rápidas y un tanto groseras. Sus obras tienen algo de primitivo que debió de parecer peculiar, pero que, al mismo tiempo, atrajo la atención de algunos pintores y de quienes compraron sus cuadros. En cualquier caso, el estilo de De Marchis, que en algunos aspectos presenta concomitancias con el de Roos, era algo diferente del de su preceptor y se puede considerar una evolución con respecto al de su mentor. Los ambientes eran muy parecidos, ya que eran contextos naturales oscuros con grandes árboles que ocupan buena parte de la superficie de la tela, colores pardos y luces tenues que iluminan el cielo. Son habituales los animales, aunque suelen tener un tamaño más pequeño que los de los cuadros del pintor alemán, en ocasiones desmesuradamente grandes y con un protagonismo excesivo en sus lienzos. Las figuras se construyen con pinceladas claras, puntos de luz en ambientes un tanto lúgubres y el ser humano resulta pequeño, casi frágil en comparación con todo aquello que lo rodea. En las obras de De Marchis son frecuentes las arquitecturas clásicas, en general colocadas en lo alto de una montaña y en muchos casos en estado ruinoso, selectivamente iluminadas por la luz que atraviesa las nubes. La complejidad y la elegancia de De Marchis podrían ser los argumentos que lo convirtieron en uno de los paisajistas más apreciados en diversos puntos del Estado pontificio durante la primera mitad del *Settecento*. Luigi de Lanzi,

en su obra *Storia pittorica*, hace una interesante descripción de la pintura de Alessio de Marchis, gracias a la que podemos adentrarnos en la percepción que de ella habrían tenido sus contemporáneos, incluido el propio Femenia (fig. 6):

Ma il più delle volte non è da lodare in lui se non l'estro, la felicità del pennello, e la verità del colorito, massime nei fuochi, e in certe arie fosche e giallicce, e l'accordo del tutto insieme, essendo le parti trasandate e imperfette.²⁷



Figura 6.
Alessio de
Marchis, *Paisaje*.
Nationalmuseum,
Estocolmo

Si establecemos una comparación entre la obra paisajística considerada hasta el momento de Femenia, a la espera de ser revisada y convenientemente catalogada, y los cuadros de De Marchis, no hay duda de los vínculos estilísticos y conceptuales entre ambos y en cierto modo, aunque en menor medida, también con Roos. Además, la relación de Femenia con Alessio de Marchis podría haber resultado muy beneficiosa para el mallorquín, no solo porque con él habría culminado su formación, sino también porque el padre adoptivo de este, Tommaso de Marchis, era un importante comerciante de obras de arte en la Roma de la época. De hecho, tenía una tienda en la céntrica calle del Corso.²⁸ Seguramente vendió obras de su hijo adoptivo y quizá también de aquellos artistas que integraban su círculo de amistades, en el que parece haberse encontrado Femenia (fig. 7).

27. Luigi Lanzi, *Storia pittorica della Italia dal risorgimento delle belle arti fin presso al fine del 18. secolo*, tomo 2. Roma: Presso Giuseppe Remondini e Figli, 1809, p. 269.

28. Paolo Coen, *Il mercato dei quadri a Roma nel diciottesimo secolo. La domanda, la offerta e la circolazione delle opere in un grande centro artistico europeo, I*. Florencia: Olschki, 2010, p. 270-271.



Figura 7. Gabriel Femenia, *Paisaje*, 1711-1754. Museu de Mallorca.

Una de las cuestiones por el momento más difíciles de dilucidar, ya que tenemos muy poca información sobre lo que sucedió en la vida de Femenia en los años anteriores al viaje a Italia, es cómo pudo entrar en contacto con De Marchis. El hecho de que este fuese napolitano y, por tanto, súbdito de la Corona española podría haber propiciado la relación entre ambos. Incluso, podría ser que Femenia hubiese partido de Palma con una recomendación que lo condujo a De Marchis y a su círculo. Otra hipótesis es que de Marchis hubiese conocido a Femenia gracias a los numerosos viajes que el napolitano hizo entre 1692 y 1693 y entre 1696 y 1701.²⁹ Sabemos que estuvo en Venecia, Ragusa, Gorizia, Lubiana, Malta y Cerdeña, destinos estos últimos que lo aproximaron a las Islas Baleares, que quizá visitó.³⁰ Asimismo, no sería de extrañar que De Marchis hubiese tenido algún tipo de relación con la orden de Malta, intensamente vinculada a Mallorca. Se desconoce la razón de estos desplazamientos, pero se ha pensado que en aquellos años De Marchis estuviese desempeñando una labor de tipo comercial, que hubiese sido vendedor de tejidos, aunque es bastante probable que por aquel entonces ya fuese pintor. En este sentido, cabe recordar que el padre de Femenia era tejedor de lino, por lo que podría haber mantenido relaciones de naturaleza comercial con De Marchis en aquellos años (fig. 8).

29. Andrea Emiliani, *Alessio de Marchis...* op. cit., p. 7.

30. Nuccia Barbone Pugliese, «Alessio de Marchis: qualche riflessione su un petit maître», *Alessio de Marchis e i pittori di paesaggio a Roma tra Sei e Settecento*, cat. exp., Bitonto, Galleria Nazionale della Puglia Girolamo e Rosaria Devanna, 26 de febrero-22 de abril de 2016, p. 7-35. «Se ne andò in Venezia da dove dopo la dimora di 27 giorni passò a Ragusa, ove stiede 20 giorni. Da Ragusa andò in Gorizia, e dopo la permanenza di 11 giorni, si portò in Lubiana, ove stanziò circa 1 mese, e successivamente verso l'anno 1693 da Lubiana ritornò a Roma. Qui trattenendosi per 3 anni, nuovamente poi se ne partì et andò a Napoli sua patria, dalla quale Città dopo 20 giorni di dimora partì imbarcandosi per Malta dove giunse et abitò per 10 giorni, e da Malta andò in Sardegna nella Capitale di Cagliari, dove stette da 15 giorni, e da Cagliari fece reiterato ritorno in Roma. Qui fermò la sua dimora sino all'anno 1721».



Figura 8. Gabriel Femenia, *Paisaje*, 1711-1754. Museu de Mallorca.

Femenia y la incógnita del salón menor del Palacio Ducal de Génova

En la mayor parte de las biografías de Femenia se pone de manifiesto que trabajó en «la Señoría» o «en las casas del ayuntamiento», un dato escasamente analizado, e incluso desestimado, por buena parte de los especialistas que se han aproximado al artista mallorquín. El Palacio Ducal de Génova,³¹ ubicado en la plaza Matteotti, fue uno de los espacios más importantes de la ciudad por ser la sede de los dogos durante la República.³² Se empezó a construir en el siglo XIII, prosiguió su edificación a lo largo de los siglos XIV y XV y la imagen y la distribución que presenta en la actualidad se configuraron en el siglo XVI. En la planta noble del palacio, a la que se accedía mediante unas imponentes escaleras, se encontraban los salones menor y mayor del Consejo, el apartamento del dogo y una capilla. En 1700, la familia Giustiniani convocó un concurso para ornamentar los salones mayor y menor, dañados en un incendio en 1684.³³ Era una empresa de proporciones magnas que no solo precisó de la intervención de grandes figuras, sino que también requirió la ayuda de numerosos colaboradores con diversos grados de formación y talento, entre los que quizá

31. Ennio Poleggi, *Il Palazzo della Signoria a Genova*, en *El siglo de los genoveses*, cat. exp., Génova, Palazzo Ducale, 4 de diciembre de 1999-28 de mayo de 2000. Milán: Electa, 1999, p. 246-250.

32. Caylus, *Voyage d'Italie, 1714-1715. Première édition du cote autographe annotée et précédée d'un essai sur le Compte de Caylus para Amilda-A. Pons*. París: Librairie Fischbacher, 1914, p. 336.

33. Las embarcaciones del ejército francés bombardearon Génova en el año 1684 y causaron daños de extrema gravedad. Uno de los más importantes afectó al salón del palacio Ducal, donde se almacenaba pólvora. También se destruyó la aduana, la casa de Colón, el palacio de San Giorgio, el puerto y las iglesias de Sant'Andrea, Santa Maria in Passione y Santa Maria delle Grazie.

estuvo el propio Femenia.³⁴ Para la decoración de las salas se eligieron temas relativos a la historia de la República de Génova y los trabajos en el interior del palacio no comenzaron antes de 1702, ya que, como veremos, se retrasaron algo más (fig. 9).³⁵



Figura 9. Antonio Giolfi, *Vista del puerto la ciudad de Génova Raccolta di diverse vedute della città di Genova e delle principali sue parti*, 1769. Centro di Documentazione per la Storia, l'Arte e l'Immagine di Genova, Collezione Topografica.

A la convocatoria se presentaron los principales pintores genoveses del momento, pero se prefirió a artistas foráneos, lo que pone de manifiesto la receptividad de los Giustiniani a visiones innovadoras con las que regenerar el panorama artístico local. Los seleccionados fueron Marcantonio Franceschini (Bolonia, 1653-1736), Tommaso Aldrovrandini (Bolonia, 1653-1736) y Francesco Solimena (Canale di Serio, 1657-Barra, 1747). Los dos primeros se desplazaron a Génova, donde contaron con la colaboración de otros pintores, algunos de ellos en proceso formativo o al inicio de sus carreras. Franceschini, por ejemplo, llevó consigo a Génova a su cuñado, Luigi Quaini (Rávena, 1643-Bolonia, 1717), y a Antonio Meloni.³⁶ Además, se ha pensado que Aldovrandini hubiese podido acceder a esta comisión de la mano de Franceschini, idea que se sugiere ya en la obra de Giampiero Zanotti (París, 1674-Bolonia, 1765) y que encuentra adecuados fundamentos documentales en el registro de contabilidad de Franceschini, quien lo menciona en reiteradas ocasiones.³⁷

34. Ezia Gavazza, «Per Tommaso Aldovrandini a Genova: un salotto di Palazzo Saluzzo», *Scritti in onore di Roberto Pane*. Nápoles: Istituto di Storia dell'Architettura dell'Università, 1972, p. 409-422; Lilli Ghio, *La decorazione della Sala del Minor Consiglio*, en *El siglo de... op. cit.*, p. 392-399; Giusi Testa Grauso, *Marcantonio Franceschini. I cartoni ritrovati*. Cinisello Balsamo: Silvana Editoriale, 2002, p. 189-199; Lauro Magnani, «Lo spazio della parete: quadriere e quadrature a Genova tra XVII e XVIII secolo», *Prospettiva, luce e colore nell'illusionismo architettonico, quadraturismo e grande decorazione nella pittura in età barocca*. Roma: Artemide, 2015, p. 241-249.

35. Dwight C. Miller, *Il libro dei conti di Marcantonio Franceschini*. Bolonia: Grafiche dell'Artiere, 2014, p. 163. «Adì Gen.º 1702 Da SS.ì Giustiniani di Genova ho ricevuto mille Gen.e per caparra del lavoro della Gran Sala che deve dipingersi in detta Città con la quadratura del Sig.r Tommaso Aldrovandini d'accordo in gen.e sette milla, con carico per me di tutte le spese di questi hò dato già al detto Sig.r Tomaso doppie cento, et hò tenuto in mano per mio conto per far la colà le spese necessarie lire mille e ne hò date altre mille al Sig.r Luigi mio Cognato sono restate in mano mia, havendo dato anche al detto Sig.r Tomaso per il viaggio dodici doppie».

36. Luigi Crespi, *Felsina pittrice, vite de' pittori bolognesi*, tomo III. Roma: nella Stamperia di Marco Pagliarini, 1799, p. 230; Dwight C. Miller, «Some unpublished drawings by Marcantonio Franceschini and a proposed chronology», *Master drawings*, 9, 1971, p. 119-138.

37. Giampietro Zanotti, *Storia dell'Accademia Clementina*. Bolonia: Lellio dalla Volpe, 1739, p. 427.

A pesar de que los dos salones del palacio ardieron de nuevo en un incendio el 3 de noviembre de 1777, tenemos algunos datos importantes sobre sus características antes de este gracias a las descripciones de Carlo Giuseppe Ratti (Savona, 1737-Génova, 1795): «I pittori Marcantonio Franceschini per le figure, e Tommaso Aldrovandini per le prospettive, ambedue Bolognesi vi si erano distinti nelle pitture, e aveano fatto un capo d'opera per gusto, ed armonia, rappresentandovi le più gloriose imprese de' Genovesi Eroi».³⁸

Femenia podría haber estado a cargo de Aldovrandini, de quien Ratti nos proporciona una extensa biografía en la que lo reputa como uno de los más egregios pintores de ornamentos y de perspectivas que haya dado Bolonia e, incluso, Italia,³⁹ consideración que coincide con la que tenía de él Zanotti, plasmada en su obra sobre la Accademia Clementina de Bolonia, en la que también deja patente su versatilidad artística.⁴⁰ De entre todas las obras de Aldovrandini, Ratti pone el acento en la intervención en el Palacio Ducal, de la que se conservan algunos cartones y bocetos en la Accademia Ligustica de Génova:

[...] armoniche sono le tinte: e quegli ornamenti e quelle cornici sono pennellate con tale energia che sembrano spiccate dal muro. Molto avrei che dire, se io volessi distintamente descrivere e pienamente lodare una tal'Opera degna di quel Regio luogo, e d'eternità. E per quanto ne dicessi direi sempre assai meno di quel che ella merita. Sia un invincibile argomento, del suo bello l'alta stima, che ne fa chiuque de' veri intelligenti, s'imbatte a vederla.

Una descripción más rigurosa aún de la decoración del Palacio Ducal nos la proporciona Zanotti:

Questa sala è costrutta in modo, che li due spazi de' lati, ove locar si doveano i quadri del Solimeni, sono alcuni piedi da un lato più vicini all'angolo, che dall'altra parte, e ciò avvisando Tommaso, con sì ingegnoso ritrovamento, e con tanto sapere condusse le sue quadrature, che null'apparisce deformità, anzi riesce vago, e dilettevole quello, ch'era difetto del luogo, cui porse rimedio con la eccellenza dell'arte sua l'ingegnoso pit-

38. Carlo Giuseppe Ratti, *Istruzione di quanto può vedersi di più bello in Genova. in pittura, scultura, ed architettura*. Génova: Presso Ivone Gravier, 1780, p. 56-62.

39. *Vite di pittori, scultori ed architetti di Raffaello Soprani* Patrizio Genovese in questa seconda edizione rivedute, accresciute, ed arricchite di note da Carlo Giuseppe Ratti. Génova: Stamperia Casamara, 1768, p. 342-344. Tomando como punto de partida el trabajo de Raffaello Soprani, Ratti añadió nuevas informaciones e incluyó a algunos artistas de relevancia que no se mencionaban en el trabajo de este.

40. Giampietro Zanotti, *Storia dell'Accademia Clementina...*, op. cit., p. 421-433. «[...] uno dei più dotti, uno de' più illustri pittori di quadratura, che avemmo in alcun tempo, ed uomo così tanto onesto, e dell'accademia curante, che il cordoglio di averlo perduto è per vivere in noi lungamente».

tore; ma l'Aldrovandini ha sempre, nonchè incontrato, cercato anzi le cose più ardue da farsi, che ogni altro avrebbe schifato, e sempre dell'impresa è uscito con somma gloria.⁴¹

La documentación conservada sobre la decoración del Palacio Ducal confirma que, una vez que se concluyeron los trabajos en el salón mayor, que se prolongaron entre 1702 y 1704, se empezó a pensar en la ornamentación del salón menor o *salonetto*, en la que intervino de nuevo el *quadratturista* o, lo que es lo mismo, pintor de perspectivas Aldrovrandini por comisión de los Giustiniani.⁴² En realidad, la fecha en que se acometió la decoración del salón menor se establece entre finales de 1708 y principios de 1709 y se prolongó durante dos años, lo que significa que se concluyó a finales de 1710 o a comienzos de 1711. En definitiva, todo parece apuntar que Femenia llegó a Italia en torno a 1704 y que en 1705 residió establemente en Roma, donde permaneció hasta 1710 formándose y posiblemente también trabajando bajo el ala protectora de diversos artistas, entre los que sobresale De Marchis, quien influyó evidentemente en su concepción del paisaje. En 1710 podría haberse desplazado a Génova para trabajar en el salón menor del Palacio Ducal bajo las órdenes de Aldovrandini. En la ciudad de Génova habría residido alrededor de ocho meses, tal y como se apunta en diversas fuentes. El regreso a Mallorca del pintor podría haberse producido, por tanto, en 1711, momento en que se puso el punto final a las intervenciones en el salón menor. A este respecto cabe recordar que Mariano Carbonell se hace eco de una fuente en la que el artista confirma que estaba en Palma en 1721. Se podría tratar de un error de transcripción y que el año al que se refirió el artista fuese 1711, que coincide de manera bastante precisa con la data de conclusión de la decoración del salón menor del palacio genovés.⁴³ Otra información de gran interés al respecto la encontramos en la enciclopedia de Pietro Zani (Borgo San Donino, 1748-1821), en la que se dice que Femenia estaba activo en el año 1710. Es posible que las fuentes italianas aludan a este dato porque correspondía al momento en que el mallorquín trabajaba en el salón menor del Palacio Ducal de Génova. Posteriormente se le habría perdido el rastro, ya que este regresó a Palma y consagró su trabajo al mercado balear, donde desarrolló la mayor parte de su carrera.⁴⁴

41. *Ibid.*, p. 429.

42. Giuliana Biavati, *Il concorso del 1700 per il Salone del Maggior Consiglio*, en *El siglo de los...*, op. cit., p. 366-375.

43. Marià Carbonell Buades, *Miquel Pont Cantallops, un pintor llorençí entre Mallorca i Roma*. Sant Llorenç des Cardassar: Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar, 2005, p. 30. «El seu col·lega Femenia declarava haver residit set o vuit anys a Roma i, camí de tornada, prop de vuit mesos a Gènova; però no devia tenir bona memòria, perquè mantenia haver tornat devers l'any 1721 i en canvi, cinc anys abans ja apareix entre els cofreres que assistiren a una reunió del gremi».

44. Pietro Zani, *Enciclopedia metodica critico-ragionata delle belle arti dell'abate D. Pietro Zani fidentino, parte prima, vol. VIII*. Parma: Dalla Tipografia Ducale, 1821, p. 221.

Miscel·lània

4. ELS ORÍGENS DEL MOVIMENT LLIBERTARI A LES ILLES BALEARS (1868-1911)

THE ORIGINS OF THE LIBERTARIAN MOVEMENT IN THE BALEARIC ISLANDS (1868-1911)

Adrián Baranda Martínez-Abascal

Universitat de les Illes Balears

Resum: Durant el Sexenni Democràtic (1868-1874) apareix el moviment obrer a les Illes Balears i, a dins, el moviment llibertari. Des d'uns orígens vinculats al republicanisme federal i marcats per un obrerisme indefinit ideològicament, aviat va evolucionar cap al bakunisme de la Primera Internacional (1864-1876). Es creen nuclis internacionalistes actius a Mallorca i Menorca. Després de 1874, el moviment llibertari passà per una fase d'inactivitat llarga a les Illes Balears, i alguns dels seus membres es varen integrar en altres iniciatives obreristes. Finalment, entre finals del segle XIX i inicis del XX, ressorgí el moviment llibertari a les Illes Balears i es configurà la CNT.

Paraules clau: anarquisme, Primera Internacional, republicanisme federal, bakunisme i moviment llibertari.

Abstract: During the Democratic Sexennium (1868-1874) the Labor Movement appeared in the Balearic Islands and within it the Libertarian Movement. From its origins linked to the federal republicanism and marked by an ideologically undefined workerism, it evolved into the Bakuninism of the First International (1864-1876). Active internationalist centers were created in Mallorca and Menorca. After 1874, the libertarian movement went through a long phase of inactivity on the Islands, with some of its members integrating into other labor initiatives. Finally, between the end of the 19th century and the beginning of the 20th, the Libertarian Movement re-emerged in the Islands and the CNT was formed.

Keywords: Anarchism, First International, Federal Republicanism, Bakuninism and Libertarian Movement.

Rebut el 11 d'abril de 2024, acceptat el 1 de juliol de 2024



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

Introducció

Malgrat que la historiografia ja ha desmentit la idea que les Illes Balears romangueren al marge de la modernització al segle XIX, en el cas del moviment obrer, vinculat generalment a la industrialització, s'ha tendit a minimitzar-ne l'impacte a l'arxipèlag i a tenir com a referència inevitable la gran magnitud que aquest va assolir a la veïna Catalunya. En el cas del moviment llibertari, el qual justament assolí el màxim desenvolupament a Barcelona, ha estat especialment oblidat a les Illes Balears, ja que el socialisme i el republicanisme hi tingueren més presència.

Tanmateix, a finals del segle XIX, a Mallorca i Menorca es bastí un dels nuclis internacionalistes principals de tot l'Estat espanyol, protagonitzat pel moviment llibertari d'inspiració bakuninista. Malgrat que tenia unes arrels republicanes, el moviment internacionalista de les Illes es va separar de les aspiracions reformistes del republicanisme federal per defensar una visió radical i revolucionària del moviment obrer en línia amb el que succeïa a altres grans nuclis anarquistes europeus com Barcelona o París.

Tan rellevants foren aquests primers nuclis internacionalistes, especialment el de Palma, que el líder principal, el picapedrer Francesc Tomàs i Oliver (1848-1903), va ser un dels dirigents més importants de la Primera Internacional a escala estatal; va participar com a delegat en el Congrés Obrer de Barcelona de 1870 en què es fundà oficialment la Federació de la Regió Espanyola de l'Associació Internacional de Treballadors (FRE d'AIT) i va tenir un paper clau en la revolució del petroli d'Alcoi el 1873.

Malgrat aquesta importància, entre la seva formació el 1869 i l'any 1874, el moviment internacionalista illenc s'afeblí fins a desaparèixer el 1874 arran del cop d'estat de Pavía i l'inici, a finals d'aquell mateix any, de la Restauració (1874-1931). Durant les primeres dues dècades d'aquest nou període, els militants llibertaris participaren en iniciatives obreristes d'orientació republicana i socialista com la Unió Obrera Balear (1881-1896) o l'Ateneu Obrer Mallorquí (1890-1892), sense tenir en cap moment una organització pròpia. A partir de 1898 reaparegué a Menorca un moviment llibertari definit i el 1903 ho feu a Mallorca, tot i que de manera més tímida a l'inici.

Tot plegat va dur a la «maduresa» del moviment llibertari d'inicis del segle XX, el qual es va organitzar a escala estatal a partir de la Confederació Nacional del Treball (CNT), creada el 1910. En el cas de Mallorca, foren els sindicats de picapedrers i metal·lúrgics de Palma els que s'adheriren a la CNT el 1910, i varen formar el primer nucli confederal de les Illes. En el cas de Menorca, el moviment llibertari va mantenir una organització pròpia al marge de la central sindical fins més d'una dècada més tard.

Els inicis (1869–1874)

Coincidint a escala internacional amb el desenvolupament de l'Associació Internacional de Treballadors (1864–1876) i a escala estatal amb el Sexenni Democràtic (1868–1874), es formà a Espanya un primer moviment obrer inspirat en l'anarcocol·lectivisme de Mihail Bakunin (1814–1876). Aquesta tendència política, rival de la marxista dins l'AIT, propugnava una societat lliure en què cada individu podria desenvolupar la seva vida en igualtat amb els altres a partir de la col·lectivització dels mitjans de producció. Per altra banda, els productes serien propietat privada o personal dels treballadors que els creassin amb la seva feina. Per acabar, l'anarcocol·lectivisme defensaria els principis federals de lliure associació d'individus, comunes i territoris, fet en el qual coincidirien fins a cert punt amb els republicans federals del moment i amb autors previs a l'AIT, com Francesc Pi i Margall (1824–1901).¹

Així doncs, el primer internacionalisme espanyol estigué dominat per l'anarquisme com a doctrina a causa de l'antecedent intel·lectual de Pi i Margall, la seva connexió amb el republicanisme i al fet que la majoria dels obrers treballaven a petits tallers o, fins i tot, de manera autònoma; per exemple, en el cas dels sabaters o tipògrafs que fundaren l'AIT a Madrid i Barcelona. Aquestes professions, juntament amb les més dures físicament, com la construcció, el tèxtil o la metal·lúrgia, varen fomentar més individualisme i radicalisme, i varen ser la base del moviment llibertari, a diferència d'altres països com el Regne Unit o Alemanya, en què l'abundància de grans fàbriques i obrers especialitzats hauria fomentat els sindicats obrers (*trade unions*) i el socialisme.²

Així va ser el cas de Mallorca, on, per influència del nucli internacionalista creat a Barcelona, el setembre de 1869 es creà a Palma el Centre Federal de Societats Obreres (CFSO). Aquesta organització fou fundada per deu treballadors vinculats al Partit Republicà Democràtic Federal i, tot i que en un primer moment no tenia una orientació política clara, el gener de 1870 s'adherí als principis de l'Associació Internacional de Treballadors.³

L'impulsor principal d'aquest primer nucli fou Francesc Tomàs Oliver (1848–1903), un picapedrer autodidacta nascut a Selva que va evolucionar des del republicanisme federal cap a l'anarcocol·lectivisme de Bakunin. Aquesta evolució marcà el CFSO, en el qual inicialment convivia re-

1. Lauren Sweger-Hollingsworth, «Proudhon, Bakunin and Anarcho-socialism». *Working papers in economics*, 5 (2019), p. 7.

2. Carmen Sarasúa Martínez, «Trabajo y trabajadoras en la España del siglo XIX». *Working Papers*, 7 (2005), p. 20.

3. Catalina Martorell Fullana, *El republicanisme federal i la cultura liberal democràtica a Mallorca (1840–1900)*. [Tesi doctoral]. Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, p. 162.

publicans i llibertaris, i el maig de 1870 es manifestà a través del periòdic de l'agrupació, creat el novembre de 1869, *El Obrero*:

“Esto solo puede remediarse con reformas radicales, y con ser más revolucionarios hoy que ayer, mañana que hoy. Con no cesar jamás en las vías de la libertad y el progreso. Con ir adelante siempre sin miedo y sin pararnos por siempre jamás amén. He dicho.” Nos place sobre manera la declaracion (sic) de nuestro querido amigo M. Q y de consiguiente puede muy bien aceptar nuestro programa que es el mas (sic) radical que se conoce hasta hoy. Nosotros somos en política ANARQUISTAS, en economía COLECTIVISTAS y en religion (sic) ATEOS. Hoy 26 á (sic) las diez de la mañana, tendrá lugar en el Casino Republicano la reunion (sic) de los representantes de los puéblos (sic) de las Islas Baleares para trata sobre la organizacion (sic) del partido. Esperamos los Socialistas colectivistas defenderán la organización de La Internacional.⁴

Aquest fragment mostra l'orientació clarament anarquista que va tenir el CFSO a partir del maig de 1870 i que s'anirà desenvolupant al llarg dels gairebé quatre anys següents, i que li aportarà el seu caràcter llibertari. Tanmateix, també trobam alguna referència a mitjans de 1870 a *El Obrero* sobre l'existència d'un petit nucli socialista al Centre Federal. Aquest grup devia ser molt minoritari i hauria intentat, sense èxit, la creació d'un «Partit Republicà Social Internacional de les Illes Balears», segons les seves paraules.⁵

Malgrat que no es descarta una orientació marxista respecte d'aquest grup, aquesta és improbable, ja que no es tenen referències sobre activitat marxista a Espanya fins al 1871, i encara de manera minoritària respecte de l'anarquisme. Resulta molt més probable que es tractés d'un nucli del republicanisme federal intransigent partidari d'una república federal amb alguns elements socialistes. Aquest nucli estaria liderat, entre altres, per Fèlix Mateu Domeray, qui posteriorment va ser director del diari republicà radical *El Cantón Balear* (1873-1874) i la també republicana Unió Obrera Balear (1881-1896).⁶

Pel que fa a Francesc Tomàs, inicialment fou secretari del Casino Republicà i vicepresident de l'Escola Democràtica Federal, de manera que s'observa el seu vincle ideològic amb el pensament republicà federal. De fet, Tomàs seria el punt de connexió o evolució principal des de l'associacionisme republicà cap a l'organització llibertària. Aquest associacionisme havia

4. *El Obrero*, 30, (26 de maig de 1870), p. 3.

5. *El Obrero*, 34, (23 de juny de 1870), p. 2.

6. Catalina Martorell Fullana, *El republicanisme federal...*, op. cit., p. 154.

creat, a més del Casino Republicà o Central, casinos a Santa Catalina, la Vileta i Marina, organismes als quals s'haurien d'afegir el Club d'en Mas i la societat La Verdad Republicana, la qual el 1873 passà a anomenar-se El Auxilio Federal. Totes aquestes organitzacions tenien un caire mutualista i assistencialista d'arrel liberal que cercava millorar les condicions de feina dels obrers sense transformar el model econòmic.⁷

Juntament amb aquestes mutualitats, trobam diverses escoles republicanes, com l'Escola Republicana Federal, l'Acadèmia Instructiva d'Artesans o la mateixa escola del Casino Central. Aquests centres estaven orientats a formar els obrers i a fomentar-ne l'autonomia, la qual s'assoliria juntament amb les cooperatives com El Porvenir, creada el 1869 i que fou la primera cooperativa de les Illes, la qual també tenia una escola pròpia. Inspirats en aquesta primera experiència, el Centre Federal de Societats Obreres creà, el 1870, La Emancipación, una cooperativa que amb el nom ja revelava el canvi d'enfocament: des de l'assistencialisme republicà cap a la cerca de transformació social llibertària.⁸

Francesc Tomàs va fundar i dirigir aquesta nova cooperativa. Els republicans aviat el varen acusar de malversació de fons i el varen expulsar de l'Escola Democràtica Federal l'agost de 1870. L'expulsió va ser probablement producte més de les diferències ideològiques que estaven sorgint entre republicans i llibertaris que no tant de la gestió de la cooperativa. D'aquesta manera, Tomàs havia estat delegat del Centre Federal al Congrés Obrer de Barcelona el juny d'aquell mateix any; va ser un dels fundadors de la FRE-AIT i un dels grans defensors de l'Aliança de la Democràcia Socialista de Bakunin a escala estatal.⁹

Més endavant, Tomàs va criticar Amadeu I a través del breu periòdic *La Revolución Social*, fet pel qual va ser empresonat durant quatre mesos a l'inici de 1871. El setembre d'aquell mateix any va participar a la Conferència de València, arran de la qual va passar a residir a la Península, i mai no tornà a les Illes. Entre 1872 i 1873 participà a les Conferències de Saragossa i Còrdova, i va ser elegit com a dirigent del Consell Federal en representació de la regió est, dins la qual es trobaven les Illes Balears. Finalment, pel que fa a aquest període, el 1873 liderà la comissió de l'AIT enviada a Alcoi per negociar amb el batle republicà i impulsar la insurrecció obrera.¹⁰

7. Elena Maza Zorrilla, «La horizontalidad de las solidaridades. El mutualismo en la España contemporánea», *Ayer*, 25 (1997), p. 80.

8. Manel Santana Morro, «Els cooperativisme de consum a Mallorca (1868-1936)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics*, 58 (2002), p. 232.

9. *El Obrero*, (23 de juny de 1870), p. 2.

10. Josep Termes Ardèvol, *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*. Barcelona: Avenç, 2011, p. 65.

Si tornam a Mallorca, el CFSO va estar primerament organitzat per societats obreres de sabaters, picapedrers i fusters, que arribaren a agrupar 23 societats de Palma l'abril de 1870. En aquells moments en què assolí el màxim desenvolupament, tenia devers 2.000 afiliats. Aquesta xifra el convertiria en el segon nucli internacionalista més important de tot l'Estat, tan sols per darrere dels 6.000 treballadors agrupats a Barcelona i molt per sobre, per exemple, dels tan sols 200 que aconseguí organitzar Madrid. En termes relatius, encara n'hi ha més: es tractaria del nucli més important, ja que suposaria devers el 3,6% de la població de Palma (aleshores, uns 55.000 habitants) i l'1% del total de Mallorca (uns 210.000 habitants). Com a contrast, Barcelona tenia uns 230.000 habitants, amb els quals els 6.000 internacionalistes serien el 2,6% de la població. Fins i tot en l'àmbit europeu s'observa la importància del nucli balear, ja que per exemple París va arribar a tenir 10.000 afiliats a l'AIT sobre una població d'entorn a 1.800.000 habitants, una xifra que suposaria únicament un 0,6% del total.¹¹

Entre els aspectes més innovadors que el nucli internacionalista va assolir, trobam la creació d'una agrupació exclusiva de treballadores en un context històric en què les dones gairebé no tenien presència en l'organització obrera. Es tractà de La Virtud Social, societat obrera de cosidores formada el març de 1870 i que arribà a tenir 71 treballadores. Les dirigents principals varen ser Josefa Sánchez i Francisca Gayà. Entre les integrants també es trobava la jove Francesca Vidal Tous (1851-1939), la qual posteriorment va ser mestra i evolucionà des del bakunisme cap al republicanisme federal de la mà del seu marit, Fèlix Mateu Domeray.¹²

Per altra banda, el CFSO va crear petits nuclis internacionalistes a Alaró, Pollença, Lluçmajor, Selva i la Vileta, uns indrets on ja hi havia una base republicana federal. Igualment, es va intentar estendre l'organització a Eivissa i Menorca. En aquesta darrera illa, també sobre un nucli federal, es crearen, el 1871, agrupacions internacionalistes a Maó i Ciutadella, així com a Castell el 1872. Aquests nuclis tingueren una certa rellevància, i el juny de 1873 varen organitzar una vaga important a Indústria Mahonesa, una fàbrica de més de 230 treballadors, la majoria dels quals eren dones. La vaga s'allargà fins al juliol i implicà la intervenció de la policia. Finalment, es va resoldre amb una minsa victòria dels obrers.¹³

11. Josep Termes Ardèvol, *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*. Barcelona: Avenç, 2011.

12. Pere Josep Garcia Munar i Grup d'Estudis Llibertaris «Els oblidats», *Els invisibles: diccionari de militants, organitzacions i sindicats llibertaris de les Illes Balears*. Algaida: Edicions El Moixet Demagog, 2011, p. 176.

13. Miquel Àngel Casanovas Camps, *El sexenni revolucionari a Menorca (1868-1874)*. Palma: Documenta Balear, 2001, p. 46-47.

Malgrat tot, al llarg dels seus poc més de quatre anys d'existència (1869–1874), el Centre Federal de Societats Obreres va sofrir una crisi i un afebliment gairebé continu. En primer lloc, la definició ideològica anarquista el maig de 1870 va provocar l'enfrontament i separació dels republicans federals durant l'estiu d'aquell mateix any, tal com reflectiren les pàgines d'*El Obrero*:

Estamos seguros que los verdaderos republicanos cuando se establezca la República, renegarán de la República y formarán en las filas de los partidarios del gobierno directo porque este dará más (sic) garantías al pueblo. Estos hombres serán partidarios del gobierno directo mientras no comprendan que la libertad verdadera y la autoridad son incompatibles. Nosotros que somos amantes de la igualdad económica y social como base de la libertad completa, no queremos que el Estado sea administrativo, que se ocupe de las relaciones del trabajo y que no sea como hoy y ha sido siempre el protector del tiránico capital.¹⁴

En segon terme, l'agost de 1870 arribà la pesta groga a Palma, que va provocar més de 200 morts i va afeblir l'organització societària. En darrera instància, va haver-hi una repressió important de les autoritats contra el moviment obrer. Així, per exemple, Francesc Tomàs fou empresonat a l'inici de 1871 per haver publicat un article en què es ridiculitzava el nou rei Amadeu I. Aquests tres factors feren que els afiliats al CFSO baixessin dels 2.000 esmentats a 1.700 a mitjans de 1870 i a tan sols uns 800 a finals d'aquell mateix any. Des d'aquell moment fins a la desaparició a l'inici de 1874, la federació es mogué devers els 300 membres.¹⁵

Un dels elements que reflectiren aquesta decadència fou la desaparició d'*El Obrero* el desembre de 1870. Malgrat que el periòdic fou substituït per *La Revolución Social*, un mitjà de més radicalitat, aquesta nova publicació només sortí durant el mes de gener de 1871, i des d'aquell moment el moviment llibertari va quedar «silenciat». Durant els anys següents, els internacionalistes balears reforçaren la seva orientació bakuninista, i el seu grup dirigent foren els sabaters, els quals varen organitzar un congrés de societats obreres a Maó el desembre de 1872.¹⁶

Entre aquests sabaters destacà Sebastià Alorda, el qual devia tenir aleshores devers vint anys i que visqué fins a 1917 o 1918; va mantenir la seva militància anarquista i va exercir d'enllaç entre la generació llibertària original i la que el 1910 donà lloc a la CNT. Alorda també fou un representant

14. *El Obrero*, 38 (21 d'agost de 1870), p. 2.

15. Pere Gabriel Sirvent, «Entorn del moviment obrer a Mallorca el segle XIX (II)», *Randa*, 2 (1976), p. 109.

16. Catalina Martorell Fullana, *El republicanisme federal...*, op. cit., p. 179.

de l'anarquisme més tolerant i obert a altres tendències, ja que col·laborà de manera molt estreta amb republicans i socialistes.¹⁷

Tota aquesta primera experiència política acabà el 1874, quan el cop d'estat del general Pavía va eliminar la llibertat d'associació i marcà, a finals d'aquell mateix any, l'inici de la restauració borbònica (1874-1931), un període en què inicialment hi hagué més repressió envers el moviment obrer. El canvi de règim provocà el tancament del CFSO i la desaparició del moviment llibertari illenc, i els integrants quedaren repartits en altres àmbits i organitzacions.

La travessa del desert (1874-1909)

El fracàs de la Comuna de París de 1871 i la repressió posterior contra el moviment obrer en l'àmbit europeu varen suposar una crisi per a l'AIT; varen provocar l'expulsió de la seva branca anarquista i, en darrera instància, la desaparició el 1876. La desfeta del moviment societari de les Illes Balears el 1874 coincidí amb aquesta crisi, a la qual s'hauria d'afegir la repressió governamental en resposta a la Insurrecció Cantonalista de 1873. Durant les dècades següents, fins a l'inici del segle XX, el moviment llibertari internacional va viure una crisi i un debat intern importants entre el terrorisme i noves formes d'organització vinculades a l'insurreccionalisme i al sindicalisme. A escala estatal, la Federació Regional Espanyola de l'AIT va passar a la clandestinitat; es va afeblir greument i va desaparèixer el 1881.¹⁸

Aquell mateix any, l'arribada al poder del Partit Liberal de Sagasta va permetre de nou la llibertat d'associació i es va formar la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (FTRE), una organització que ja només tenia militants llibertaris i que fou impulsada des de Barcelona per alguns antics militants de la FRE com Rafael Farga Pellicer (1844-1890). La nova organització abandonava la clandestinitat i aprofitava la possibilitat d'actuar de manera legal; malgrat que hi havia un debat intern important entre els partidaris de la lluita il·legal i violenta i els del sindicalisme pacífic. Tanmateix, tant uns com altres eren defensors de la revolució social.¹⁹

Respecte a aquest debat, Francesc Tomàs fou un dels dirigents principals de la nova organització i defensava la via legalista, basada en el sindicalisme i oposada a la insurreccional i violenta dels anarcocomunistes.

17. Pere Josep Garcia Munar i Grup d'Estudis Llibertaris «Els oblidats», *Els Invisibles. Diccionari...*, op. cit., p. 16.

18. Josep Termes Ardèvol, *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*. Barcelona: Anagrama, 1972, p. 43.

19. Pere Gabriel Sirvent, «Anarquismo y anarcosindicalismo en la España del siglo XIX», Manuel Ortiz Heras (coord), *Movimientos sociales y Estado en la España contemporánea*. Universitat de Castella-la Manxa, 2001, p. 131.

Durant aquest període, escrigué de manera molt destacada en algunes publicacions llibertàries estatals i fou un dels primers cronistes dels inicis del moviment obrer espanyol amb l'obra *Crónica de los Trabajadores de la Región Española*, completada el 1884. Tot i així, fou fins a la seva mort, el 1903, un dels impulsors més importants del moviment llibertari inicial a escala estatal.²⁰

La FTRE no va tenir presència a les Illes, però el 1881 es creà la Unió Obrera Balear (UOB), una organització que va arribar a tenir més de 10.000 membres i que fou fundada per membres del Partit Republicà Democràtic Federal. El líder principal fa ser Fèlix Mateu Domeray. Tot i que aquesta organització va tenir entre les seves files alguns militants llibertaris, antics internacionalistes, com els sabaters Sebastià Alorda i Guillem Arbós, la seva orientació no fou pas llibertària, ni tan sols revolucionària. Al contrari, la UOB va ser una organització de caire mutualista i assistencialista que s'inspirava en els corrents del republicanisme progressista.²¹

Entre les activitats que desplegà la UOB trobam la creació d'una escola, una cooperativa, una caixa d'estalvis, un mont de pietat i una biblioteca, totes aquestes iniciatives orientades a ajudar els obrers. Malgrat que algunes d'aquestes activitats, especialment la qüestió de les escoles i biblioteques obreres, formarien part de l'ideari anarquista, com s'ha dit, la UOB era assistencialista, és a dir, no cercava l'alliberament de la classe obrera o transformar la societat de manera radical, tan sols la millora de les condicions de vida. D'aquesta manera, els militants llibertaris esmentats varen conviure dins l'organització amb republicans i socialistes.²²

Una altra activitat a destacar dins la UOB fou la promoció de l'autonomia de la dona, amb la creació d'una Secció de Senyores en què participaren militants protofeministes com la republicana federal Magdalena Bonet (1854-segle XX) o l'antiga llibertària Francesca Vidal Tous. Per altra banda, la creació de seccions a pobles com Llucmajor o Capdepera, amb les seves escoles pròpies, fou una innovació notable de l'època. Aquestes escoles tenien un caràcter laic i racionalista, uns principis que compartien aleshores el republicanisme i l'anarquisme i que s'oposaven a l'educació tradicional de caràcter religiós.²³

Des d'aquesta diversitat ideològica es va organitzar, el 1890, la primera festa del Primer de Maig de Mallorca, amb un míting on destacà Sebastià Alorda. El militant llibertari va defensar l'educació com a via d'allibera-

20. Josep Termes Ardèvol, *Història del moviment...*, op. cit., p. 100.

21. Catalina Martorell Fullana, *El republicanisme federal...*, op. cit., p. 340.

22. Catalina Martorell Fullana, «Unió Obrera Balear (1881-1896): una organització obrera a l'òrbita del republicanisme, l'anarquisme i el lliurepensament», *Randa*, 77 (2016), p. 58.

23. Isabel Peñarrubia i Marquès, *Entre la ploma i la tribuna: els orígens del primer feminisme (Mallorca, 1869-1890)*. Barcelona: L'Abadia de Montserrat, 2006, p. 253.

ment dels obrers, així com la llibertat d'expressió, i atacà la desigualtat i la propietat privada. Arran d'aquest acte es considera que començà el moviment socialista a les Illes, de manera que s'observa l'eclecticisme d'Alorda i de la mateixa Unió Obrera Balear.²⁴

Tot aquest eclecticisme va fer que, finalment, la UOB es dissolgués l'any 1896 a causa de les diferències internes entre republicans, anarquistes i socialistes. Abans del final, però, alguns militants de la UOB crearen altres iniciatives de caire obrerista com l'Ateneu Obrer Mallorquí (1890-1892) o la mateixa Agrupació Socialista de Palma, la qual fou fundada el 1892 sota el lideratge de Francesc Roca, antic militant del CFSO. Pel que fa a l'Ateneu Obrer, va estar liderat per Sebastià Alorda i tenia un caràcter plenament obrer, orientat a l'organització societària i no al mutualisme. Malgrat que va assolir uns 2.000 membres, el 1892 es va dissoldre a causa de l'apropament dels seus elements republicans envers la nova agrupació socialista, un fet que els llibertaris varen rebutjar.²⁵

Durant els darrers anys del segle, tot i que hi va haver alguna nova iniciativa obrerista com la del Centre Instructiu Obrer de 1897, de nou amb participació de Sebastià Alorda, els llibertaris mallorquins quedaren integrats dins la Federació Local de Societats Obreres de Palma, un organisme creat el 1892 a partir de l'Ateneu Obrer i que estigué controlat pels emergents socialistes. D'aquesta manera, no va ser fins a l'inici del segle XX que el moviment llibertari mallorquí va tenir organitzacions pròpies de nou i va reprendre la força que tingué el 1870; el període 1874-1909 va ser una fase de transició entre un context i un altre.²⁶

També, durant els darrers anys del segle XIX i els primers del XX en què, dins el context internacional de desenvolupament de la llibertària Associació Internacional del Poble Treballador (1881-1887) i la marxista II Internacional (1889-1916), el moviment obrer mallorquí i balear es va dividir en les branques llibertària i socialista. Aquestes dues tendències, abans convivents dins la I Internacional, començaren aleshores a rivalitzar per atreure els obrers. En el cas balear, encara existí una convivència dins la Federació Local de Societats Obreres a causa de la manca d'organització dels llibertaris i a la limitació pròpia del moviment obrer illenc.²⁷

Tanmateix, aquesta convivència va suposar tensions internes a causa d'algunes diferències importants pel que fa a estratègia política: mentre els llibertaris rebutjaven les eleccions com a mitjà de lluita, els socialistes

24. Antoni Vidal Nicolau, *Els orígens del socialisme històric a Mallorca (1892-1930)*. [Tesi doctoral]. Universitat de les Illes Balears, 2021, p. 61.

25. Pere Josep Garcia Munar et al. *Els Invisibles. Diccionari...*, op. cit., p. 20.

26. David Ginard i Féron i Antoni Nadal i Soler, *El socialisme a les Balears (1848-1977)*. Palma: Documenta Balear, 2019, p. 15.

27. David Ginard i Féron i Antoni Nadal i Soler, *El socialisme a...*, op. cit., p. 16.

es presentaven i cercaven competir amb els republicans pel vot obrer. En algunes ocasions, els militants llibertaris aprofitaren mítings per criticar la participació electoral, un fet que varen censurar els socialistes. Alhora, els llibertaris intentaven impulsar vagues generals que també rebutjaven els socialistes. Totes aquestes diferències acabaren provocant la divisió a inicis del segle XX, quan el moviment llibertari va guanyar força de nou.²⁸

En el cas de Menorca, el moviment llibertari revifà abans, concretament el 1898, quan es creà *El Porvenir del Obrero*, primerament una societat cooperativista, i en aquell mateix any també un periòdic homònim. Aquesta cooperativa i publicació foren obra de Joan Mir i Mir (1871-1930), un autor que des del conservadorisme burgès i catòlic va evolucionar cap al republicanisme, que a partir de 1896 abraçà el moviment llibertari i que va ser el «pare espiritual» d'aquest a l'illa. Mir fou un intel·lectual lliurepensador força influït per les idees de Francesc Ferrer i Guàrdia (1859-1909), l'escola racionalista del qual visità el 1901 a Barcelona.²⁹

Sota aquesta influència, Mir fundà escoles laiques com l'Escola Laica de la Societat Progressiva Femenina, creada a Maó el 1902, l'Escola Lliure de Maó (1904) o les escoles laiques d'Alaior i Sant Lluís, ambdues inaugurades el 1906. La primera d'aquestes organitzacions cercava donar eines d'alliberament a les dones per tal que poguessin accedir a la universitat i tenir un paper més protagonista a la societat, tot, dins la corrent del primer feminisme que s'estava desenvolupant arreu d'Occident. Les escoles racionalistes, alhora, tenien com a objectiu la transformació de la societat a través de la formació integral de l'individu.³⁰

Totes aquestes iniciatives de caire educatiu i d'altres de tipus cultural tingueren el suport i la col·laboració del republicanisme progressista de l'illa, el qual va estar vincular al moviment llibertari menorquí fins als anys 30 del segle XX. Aquest fet converteix el moviment llibertari de l'illa en un cas estrany a causa de seu vincle amb el món polític i electoral, tenint en compte que la doctrina anarquista rebutja la representació parlamentària. Tal realitat reforçarà el caràcter esquerrà de Menorca, la qual desenvoluparà un moviment obrer important que arribarà fins al final de la Guerra Civil (1936-1939) i que encara avui en dia es pot observar.

Sigui com sigui, les aportacions principals de Mir al moviment llibertari foren el periòdic *El Porvenir del Obrero* (1898-1915), la publicació llibertària de més durada de les Illes, i la creació de la Federació d'Obrers de l'Illa de Menorca (FOIM), la qual funcionà entre 1902 i 1909. Pel que fa al periòdic,

28. Antoni Vidal Nicolau, *Els orígens del socialisme...*, op. cit. p. 72.

29. Josep Portella Coll Joan Mir i Mir, «Obra anarquista 1898-1915», *Revista de Menorca*, 27 (1988), p. 154.

30. Pere Jaume Alzina Seguí, «Repensant l'obra de Joan Mir i Mir (illa de Menorca, 1871-1930)», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 32 (2018), p. 121.

es tractava de la típica publicació llibertària en què es tractaven alhora temes obrers i culturals, des de l'organització de vagues i col·lectius de treballadors fins a qüestions com l'amor lliure o la igualtat de gènere.³¹

La influència de Ferrer i Guàrdia i, en general, de l'ambient llibertari català fou decisiva dins l'ideari de Mir i, per tant, de l'organització obrera menorquina. Així, juntament amb textos del famós pedagog, trobam, a *El Porvenir del Obrero*, articles d'autores feministes properes al moviment llibertari o militants com Ángeles López de Ayala, impulsora de la Societat Autònoma de Dones de Barcelona el 1891, considerada la primera organització feminista d'Espanya. Teresa Claramunt, feminista i anarquista companya d'Ayala, també escrigué al periòdic menorquí, així com Belén Sárraga, igualment llibertària i feminista.³²

Respecte al mateix Mir, es tractava d'un personatge polifacètic que després de superar el seu conservadorisme inicial va interessar-se pel lliurepensament, la maçoneria i l'anarquisme. Fruit de tot plegat va crear *El Porvenir del Obrero* com a cooperativa i publicació germinalista, és a dir, que cercava generar millores socials que «regenerassin» la societat. Les seves idees envers la religió (era espiritista) i la societat tradicional li suposaren l'oposició del clergat i diversos empresonaments, alhora que la seva visió educativa, d'inspiració directa ferreriana, el posà en el focus de les autoritats, les quals l'assenyalaren arran de la Setmana Tràgica de 1909. Finalment, ja en els anys 20, acabà adoptant una mena de regionalisme progressista.³³

Tot plegat mostra el notable eclecticisme ideològic de l'autor, el qual marcarà de manera molt profunda el moviment obrer i, en general, l'esquerra política de Menorca fins a la Guerra Civil (1936-1939); en aquest moviment hi va haver una col·laboració estreta entre llibertaris, republicans i socialistes.

Pel que fa a la FOIM, es tractava d'una plataforma d'orientació anarquista que cercava agrupar tota la classe obrera menorquina; tingué entre 600 i 800 membres i seus a Maó, es Castell i Ferreries, i va organitzar vagues a inicis del segle XX. Igualment, va patir una repressió important. Per exemple, el 1903 foren detinguts vuit dels seus membres arran d'un conflicte laboral, i, a finals d'aquell mateix any, les autoritats clausuraren la mateixa federació arran d'un míting; va recuperar l'activitat el 1904. Durant els anys següents, va seguir impulsant l'alliberament obrer a través de noves

31. Josep Portella Coll, «Estudi de la correspondència de Joan Mir i Mir», *Revista de Menorca* 90(II) (2007), p. 152.

32. María Amalia Pradas Baena, *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa*. Barcelona: Virus editorial, 2006, p. 112.

33. Pere Jaume Alzina Seguí, «Repensant l'obra de Joan Mir i Mir (1871-1930)», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, 32 (2018), p. 121.

vagues i iniciatives culturals com la creació del Centre Popular de Cultura de Maó el 1906.³⁴

Tota aquesta tasca d'organització obrera tingué un impacte important sobre l'illa. El mateix Joan Mir fou empresonat el 1907, alhora que es va clausurar *El Porvenir del Obrero* per la defensa que feu de Ferrer i Guàrdia i, finalment, el 1909, arran de la Setmana Tràgica de Barcelona, la FOIM fou clausurada de manera definitiva. En el seu moment àlgid, aquesta plataforma probablement assolí devers 800 afiliats, sobre una població total de l'illa que amb prou feines arribava als 40.000 habitants. D'aquesta manera, a inicis del segle XX el moviment llibertari hauria arribat a organitzar al voltant del 2% de la població de l'illa, una xifra prou rellevant per a aquell moment.³⁵

La creació de la CNT (1909-1911)

Entre la desfeta de l'AIT arran de la Comuna de París (1871) i els inicis del segle XX, el moviment llibertari mundial va patir un període de desorganització, debat intern i repressió. Aquest procés històric va estar marcat pel terrorisme individualista, les iniciatives de caire sindical i insurreccional i, en general, per una gran feblesa organitzativa. Tal situació va començar a canviar el 1895 quan es creà, a França, la Confederació General del Treball, un nou tipus d'organisme, la central sindical, que cercava agrupar tota la classe obrera, independentment de la seva orientació ideològica, en una organització de transformació social.³⁶

D'aquesta manera, el moviment llibertari adoptà una estratègia múltiple per la qual el sindicat era alhora una eina de lluita laboral, centre de formació i organització revolucionària, una estratègia que es concretà el 1906 amb la Carta d'Amiens, bessó de l'anarcosindicalisme. En el cas espanyol, després de tota una sèrie d'organitzacions breus i ineficaces entre 1881 i 1909, s'adoptaren els nous principis del sindicalisme revolucionari francès en el Congrés de Barcelona de 1910, en què es creà la Confederació Nacional del Treball (CNT), la qual serà l'organització llibertària més gran de la història.³⁷

En el cas balear, la participació dels llibertaris mallorquins en les iniciatives obreristes de l'illa sorgides entre 1881 i 1897 van donar-los l'experiència per abordar el nou període organitzatiu. Així, en els darrers anys del segle

34. Ignacio Martín Jiménez, *Conflicto social y pensamiento anarquista en Menorca (1897-1936)*. Palma: Plaguets del Raval, 2007, p. 64.

35. Catalina Martorell Fullana, *Anarquisme i lliurepensament a Menorca. 1898-1923*. Calúmnia Edicions, 2020, p. 30-32.

36. Jacques Julliard, Fernand Pelloutier et les origines du syndicalisme d'action directe. Média Diffusion, 2006 [1985].

37. Josep Termes Ardèvol, *Història del moviment...*, op. cit., 210.

XIX, diversos militants llibertaris van començar a controlar el Centre de Picapedrers, societat obrera integrada dins la Federació Local de Palma, creada pels socialistes. Aquest control va marcar una separació progressiva i, finalment, el 1903 el Centre de Picapedrers sortí de la Federació Local. Tot i que aleshores només tenia uns 40 membres, aquesta petita societat fou el bessó de la CNT a les Illes Balears.³⁸

Els dirigents que portaren la societat fora de l'organització socialista foren Joan Ordinas i Gabriel Binimelis. Entre 1903 i 1904, el Centre de Picapedrers organitzà algunes vagues i aconseguí multiplicar moltíssim el seu nombre d'afiliats, que arribà a ser de centenars. Com a culminació del procés d'independència respecte dels socialistes, el 1910 Ordinas va assistir al Congrés de Barcelona, on va adherir el Centre de Picapedrers i la societat La Metalúrgica a la CNT. Entre ambdues societats sumaven 920 membres, un xifra gens menyspreable en comparació amb els devers 1.500 afiliats socialistes, els quals feia quasi dues dècades que eren dins l'organització.³⁹

El 1911 es confirmà l'adhesió d'ambdues societats a la nova central sindical quan La Metalúrgica va sortir oficialment de la federació socialista; d'aquesta manera, neix la CNT a les Illes Balears. L'organització pròpia de les Illes fou la Confederació Regional del Treball de Balears (CRTB), integrada dins la central estatal. Malgrat aquest nom, la CNT només tenia presència aleshores a Mallorca. En el cas de les Pitiüses, el moviment llibertari serà gairebé inexistent fins a la Segona República (1931-1936), mentre que a Menorca hi haurà alguns militants cenetistes però es mantindrà una dinàmica pròpia malgrat els intents de coordinació amb Mallorca.

Conclusions

El moviment llibertari balear va tenir uns orígens molt semblants als de la resta d'Espanya, ja que fou fruit de la implantació de l'AIT durant el Sexenni Democràtic (1868-1874). Aquest primer nucli internacionalista nasqué de la mà del republicanisme federal, però aviat se'n va independitzar i va marcar, des d'aleshores, una separació notable entre ambdues tendències en el cas de Mallorca i una col·laboració posterior en el cas de Menorca. En tot cas, la força numèrica del Centre Federal de Societats Obreres el convertiria en una de les agrupacions llibertàries principals de l'Estat i, fins i tot, europees.

En una escala més qualitativa, la integració per part del Centre Federal d'algunes treballadores en un espai de lluita exclusivament femení resul-

38. Pere Gabriel Sirvent, *El moviment obrer a Mallorca*. Palma: Edicions Documenta Balear, 2024 [1973], p. 151-152.

39. Pere Josep Garcia Munar et al. *Els Invisibles. Diccionari...*, op. cit., p. 65.

taria un antecedent directe de l'anarcofeminisme i, malgrat el seu impacte social limitat, seria un fet molt rellevant per al moment històric.

Pel que fa a febleses, el nucli llibertari original mallorquí va mostrar alguns elements que posteriorment es repetirien, com la dificultat per expandir-se més enllà de Palma i la manca d'enteniment amb la resta de forces progressistes de l'illa. També es podria destacar la quasi absoluta incapacitat per atreure sectors laborals més enllà dels treballs manuals: eren dominants els picapedrers i els sabaters. Un altre factor recurrent en el moviment llibertari balear que ja s'albirà fou la coordinació escassa entre les diferents illes. Tots aquests factors van condicionar de manera important el desenvolupament històric del moviment.

En darrer terme, pel que fa al període inicial, s'hauria de destacar la importància de la repressió en l'activitat dels llibertaris, així com la seva inestabilitat pel que fa a militància i organització. Un factor que reflectiria l'efecte de la repressió i aquesta inestabilitat seria la premsa, la qual no va tenir una gran continuïtat a excepció d'El Porvenir del Obrero (1898-1915). Aquesta incapacitat per mantenir els òrgans d'expressió, causada tant per la clausura governamental com per la manca de recursos econòmics, marcarà igualment de manera molt important el desenvolupament del moviment llibertari illenc.

Respecte al segon període (1874-1909), hi trobam la divergència del moviment balear respecte de l'estatal i l'internacional i, alhora, la gran diferenciació entre l'organització a Mallorca i Menorca.

En el primer dels casos, la manca absoluta d'impacte del terrorisme a les Illes i la falta d'organitzacions pròpiament llibertàries en el cas mallorquí serien les diferències principals entre el moviment insular i el continental. Respecte a Menorca, es podria destacar la influència important del moviment llibertari català i, especialment, barceloní en el desenvolupament de les organitzacions obreres i culturals, tot a través de la figura de Joan Mir i Mir (1871-1930). Malgrat aquesta influència, visible principalment en la importància que es donava a la tasca educativa, el moviment llibertari menorquí desenvolupà en aquells moments unes característiques pròpies a causa de la seva manca d'antipoliticisme, és a dir, la col·laboració amb forces polítiques que participaven a les eleccions, com els republicans i socialistes.

En el cas de Mallorca, la participació de militants llibertaris, especialment Sebastià Alorda, en les diferents iniciatives de caire republicà, obrerista i fins i tot socialdemòcrata del període, establirà la base per a la futura recuperació d'una organització pròpia. L'experiència de l'Ateneu Obrer Mallorquí serà, per exemple, un antecedent de les creacions posteriors

d'ateneus i iniciatives culturals de base diversa i, alhora, la integració de societats obreres amb elements llibertaris dins la federació local socialista de Palma suposà una primera passa per a la creació de sindicats propis.

D'aquesta manera, el moviment llibertari mallorquí va seguir existint a través dels militants, els quals van anar prenent força dins les organitzacions socialistes fins que s'independitzaren de nou i assoliren una autonomia. Aquest fou el cas del Centre de Picapedrers, el qual entre finals del segle XIX i inicis del XX va sembrar la llavor del moviment posterior a través de la separació de la federació i l'organització de vagues, l'instrument de lluita principal dels llibertaris. Aquesta llavor va germinar amb l'adhesió dels picapedrers i metal·lúrgics a la CNT el 1910 i la creació de la CNT balear el 1911, la qual suposà la consolidació del moviment llibertari a les Illes.

Amb tot, s'observa com el moviment llibertari balear va tenir una gran força inicial i, després, va restar inactiu durant prop de 30 anys en el cas mallorquí. A Menorca va prendre una orientació molt particular. El desenvolupament paral·lel en ambdues illes al llarg de les darreres dècades del segle XIX va marcar una realitat molt diferent a cada banda de la mar a inicis del segle XX. Aquesta realitat diferent es va mantenir després en bona mesura, malgrat els intents de coordinar les accions entre ambdós moviments sota l'estructura de la CNT. En ambdós casos, la influència de Barcelona fou decisiva, encara que també hi hagué dinàmiques illenques pròpies marcades, especialment en el cas de Menorca.

En conjunt, trobam un moviment llibertari pioner en molts aspectes durant el seu naixement i que, posteriorment, va desenvolupar-se de manera força heterodoxa i acabà convergint, en bona mesura, amb les tendències sindicalistes estatals i europees d'inicis del segle XX. La naturalesa perifèrica de les Illes, juntament amb l'economia semiindustrial i amb restes agràries importants, van donar forma a un moviment amb una força limitada en comparació amb indrets com Catalunya o Andalusia, però que va tenir una importància de segon ordre, ja que superà els de molts altres territoris d'arreu de l'Estat.

Entrevista

5. ENTREVISTA AL PROFESSOR RICARD SOTO COMPANYY

Antoni Mas Forners

Universitat de les Illes Balears



Aquest curs acadèmic (2024-25) s'ha jubilat Ricard Soto Company, professor titular d'Història Econòmica de la Facultat d'Economia i Empresa de la Universitat de Barcelona. Tot i que ha impartit docència en aqueix àmbit de coneixement, Ricard Soto és essencialment un medievalista, especialitzat en la història de Mallorca i, sobretot, en el període comprès entre la conquesta del 1229 i la pesta negra. Es va doctorar, sota la direcció del medievalista mallorquí Miquel Barceló, el 1991, amb la tesi *L'ordenació de l'espai i les relacions socials a Mallorca en el segle XIII (1229-1301)*. Les seves línies de recerca principals han estat el repartiment i la colonització feudal de l'illa, l'esclavització i el destí de la població indígena i, a més, les característiques de l'esclavitud que es va difondre a l'illa després de l'extinció dels autòctons, ja en el mateix segle XIII. Aprofitam l'avinentsa de la seva jubilació per entrevistar-lo.



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribución-NoComercial-CompartirIgual 4.0 Internacional".

AM. Em podríeu dir quatre mots de la vostra infantesa i joventut? On us formau?

RC. Vaig néixer a Barcelona el 1954, però, com que el meu pare era músic d'una companyia de teatre que tenia la seu a Madrid, vaig viure allà dels 6 als 18 anys, de manera que la primària i el batxillerat els vaig cursar a Madrid. A Barcelona solíem venir-hi els estius, a casa dels avis o d'una germana de la meva mare. El 1973, finalment, ens vam traslladar a Barcelona i vaig estudiar a la Universitat Autònoma.

AM. Com és que un barceloní, fill de valencians, s'interessa per la història medieval i, encara més, per la història medieval de Mallorca?

RC. La meva mare havia nascut a Barcelona, encara que els seus pares sí que eren valencians i el meu pare era fill d'Alacant, com els seus pares. A l'Autònoma, l'únic que jo tenia clar era que volia estudiar Història, però com que pensava dedicar-me a l'ensenyament secundari, m'inclinava sobretot per la història moderna i contemporània, i també per la sociologia i l'economia. Vaja, volia tenir una formació generalista. Va ser a partir de quart curs (llavors, la llicenciatura era de cinc cursos, i els dos darrers eren d'especialització) quan em va començar a interessar la història medieval, gràcies a Miquel Barceló. Les seves classes d'Història de l'Islam i d'Història Medieval eren del bo i millor que vaig tenir a l'Autònoma, particularment la visió de la «reconquesta» com un genocidi. Quan vaig fer cinquè curs, el professor Barceló em va suggerir el tema de la Mallorca musulmana, i la proposta em va semblar molt bé. S'ha de dir que, fins llavors, jo ni tan sols havia estat a les Illes.

AM. Quins eren els vostres companys de generació, i de recerca, a la Universitat?

RC. Els que recordo especialment eren els que també assistien a les classes d'en Miquel, com el dissortat Àngel Poveda (amb qui vaig compartir les primeres investigacions a l'ARM), en Jaume Portella i n'Àngel Rodríguez, que van fer grans aportacions a la història medieval de Mallorca. Poveda, per la toponímia de Mayûrqa, que va fixar el predomini d'una societat araboberber de tipus tribal i clànic; Portella, que va identificar la Mallorca postconquesta com una societat clarament feudal, i Rodríguez, que va analitzar minuciosament el procés de colonització. Encara que ell estudiava a l'Autònoma, en Gonçal López Nadal el vaig conèixer després, ja a Mallorca.

AM. La vostra recerca va tractar, des de darreries de la dècada dels setanta, uns temes que, fins aleshores, no havien estat mai estat objecte d'estudis monogràfics i que eren molt innovadors, com l'impacte de la conquesta, el canvi social i demogràfic que suposa, el destí de la població andalusina, el canvi social i paisatgístic, i la formació d'una

societat feudal. Com arribàreu a aquests temes? Quins autors o quins corrents historiogràfics us influïren a l'hora de tractar-los?

RC. Les fonts documentals que vaig consultar eren riquíssimes i estaven molt poc explotades. Fins llavors, els estudis sobre la conquesta s'havien dut a terme amb documentació de caire jurídic o cronístic. Hom posava èmfasi en la conquesta en si i en les llibertats que havien assolit els nous pobladors de Mallorca. La immensa font documental de l'Escrivania de Cartes Reials només havia estat consultada per historiadors locals, entre els quals he de ressenyar un injustament menystingut Ramon Rosselló Vaquer. N'hi havia prou a veure aquestes històries locals per adonar-se que hi havia molt més a darrere. En Miquel Barceló ens va posar en contacte, a n'Àngel Poveda i a mi mateix, amb aquestes fonts. Quan vàrem començar a treballar-les és quan ens vàrem adonar de tot el que contenien, i que romanien inèdites. Dos mites que crec que es van poder desfer són el de la permanència de la població musulmana i el de la continuïtat del paisatge agrari. Després de capgirar milers de documents, els únics esments de població autòctona, andalusina, eren d'esclaus o alforres (esclaus en procés d'alliberament). El nombre de musulmans lliures vam poder comprovar que era molt petit, de devers 200, i també es va palesar que, en temps molt primerencs, Mallorca ja havia esdevingut un centre d'importació d'esclaus musulmans. Els pocs musulmans que hom trobava establerts en terres eren captius en talla d'origen valencià, que pagaven el seu alliberament amb establiments a parceria, a diferència dels establiments emfitèutics dels colons catalans.

El canvi paisatgístic era evident a través dels esments de regadiu en temps musulmans i l'expansió, dirigida per la colonització feudal, de conreus com la vinya, l'olivera i el cereal. Les alqueries i rahals d'època musulmana es varen anar transformant en honors i possessions, i deixaren irreconeixible l'organització de l'espai anterior.

S'ha de dir que em va ser de molta utilitat que en Miquel Barceló ens donés accés a la teorització de Samir Amin sobre el mode de producció tributari. De fet, era el que permetia diferenciar les societats musulmanes, com la de Mayûrqa, de les feudals.

Quan estudiava a l'Autònoma em van influir molt en Josep Fontana (que era docent en aquest centre), en Jaume Vicens Vives, en Pierre Vilar i en Pierre Bonnassie. També en Marc Bloch, o medievalistes anglesos com en Rodney Hilton. Podríem afegir-hi en Guy Bois, n'Alain Guerreau... En fi, m'interessava reconsiderar el feudalisme des d'una òptica de materialisme històric i superar el juridicisme de Ganshoff o Boutruche, tot i que llavors ja començava a ser molt forta la influència de la història de les mentalitats (Duby...). A excepció d'algun anglès, quasi tots eren francesos. La influ-

ència de la nova història econòmica nord-americana em va arribar més tard, quan ja formava part del Departament d'Història Econòmica de la UB. Oblido moltes bones influències, com ara C. M. Cipolla, però no podria esmentar-los tots.

AM. Alguns dels resultats de la vostra recerca, o dels marcs interpretatius que proposàreu, com, per exemple, el destí de la població andalusina, o la «repoblació de Mallorca» entesa com una colonització feudal, tengueren molt d'impacte i, avui en dia, són assumits per la gran majoria de la historiografia. Sou conscient del seu impacte? O, des de Barcelona, tot això es percep d'una altra manera?

RC. Les interpretacions que hom feia respecte a la colonització de Mallorca plantejaven que no era una colonització feudal i que es basava en les llibertats i privilegis del regne. Però a partir del Llibre del repartiment hom veu que l'illa va ser dividida entre senyors feudals (el mateix rei n'era bàsicament un senyor feudal més, el més important de tots: *primum inter pares*). Aquests senyors necessitaven fer valer les seves terres després del saqueig inicial i la venda d'esclaus andalusins. Com que no va passar com a València, on algunes comunitats andalusines van romandre com a mudèjars i varen constituir una font d'ingressos rica, calia repoblar amb colons cristians continentals, majoritàriament catalans, dòcils al sistema feudal. De fet, quan hom veu les condicions dels establiments, és palès que es tractava d'un sistema feudal com el de Catalunya, amb l'excepció de la servitud (*remença*). Si les condicions podien semblar favorables, era per la necessitat d'atreure-hi colonitzadors.

AM. Feis part, com a docent, del Departament d'Economia de la UB. Com s'ho fa un medievalista per impartir classe a la Facultat d'Economia? Fins a quin punt això ha influït en els vostres interessos investigadors?

RC. A cinquè de carrera també vaig tenir com a professor en Jordi Nadal, que em va interessar moltíssim. De fet, si no hagués començat ja a preparar la tesina amb en Miquel Barceló, hauria fet alguna cosa d'història econòmica. Quan vaig entrar com a docent en aquesta branca el 1980 (encara no hi havia departaments com ara), em va facilitar molt les coses. Resultava una mica exòtic que, en un departament que era bàsicament industrialista i contemporaneista, jo em dediquéss a la història medieval. Però sempre vaig sentir un gran respecte per la meva feina. A més, tot i que el corrent dominant era la història industrial contemporània, hi havia prou gent que es dedicava a la història agrària i moderna. Precisament allà és on vaig conèixer el mallorquí Biel Jover, que ara és a la Universitat de Girona, amb qui he col·laborat en diferents ocasions, així com n'Enric Tello, que dirigia projectes d'investigació molt engrescadors. En definitiva, puc dir que mai no m'he sentit incòmode al Departament.

AM. A part de la història medieval de Mallorca, heu dedicat la vostra recerca a altres temes. Quins són i com hi arribau?

RC. Bàsicament, a banda d'algun intent d'estudi del feudalisme a la Catalunya Vella i Nova (comparació de casos com el Vallès Oriental i la Segarra), he seguit dues línies. Al Departament d'Història Econòmica, em vaig interessar per la història política i social dels països musulmans contemporanis, i hi vaig dirigir un curs de doctorat durant uns 10 anys. De fet, sempre m'ha interessat un tipus d'història no eurocèntrica. Els darrers anys, les meves classes se centraven sobretot en el procés de la gran divergència entre Europa i Àsia, o la llarga divergència entre Europa i els països musulmans. Pel que fa a la investigació, he participat (i ho segueixo fent) en diversos projectes internacionals dirigits per n'Enric Tello on es relacionen la història agrària i la història mediambiental.

AM. Com veis, des de Barcelona, el medievalisme illenc (i el que investiga sobre les Illes Balears)?

RC. Amb molta esperança. Ningú no coneix com els mateixos mallorquins la documentació i l'espai de les Illes.

AM. Una vegada jubilat, continuareu investigant?

RC. Això espero. M'he deixat moltes coses al calaix, i espero que ara, amb tant de temps disponible, puguin tenir sortida.

Recursos i fonts documentals

6. L'ARXIU MUNICIPAL DE MURO (AMM), UN ARXIU DE POBLE AL SERVEI DEL BON GOVERN, DE LA RECERCA I DE LA CULTURA

Sebastià Riutort Taberner

Arxiver, Ajuntament de Muro

El 17 de gener de 2023, Sant Antoni, s'inaugurà l'Arxiu Nou de Muro (fig. 1). Ho anunciava el programa d'actes i se'n feien ressò la premsa i les xarxes socials. Superats un debat polític inicial curiós i anys d'obres, a la fi, l'antic magatzem dels pagesos renaixia amb un nou ús.¹ Tot i que el tòpic convida a fer-ne comparacions, no es tracta d'un simple «magatzem» de papers vells. Un edifici emblemàtic, que patia una degradació imparable, es recuperava gràcies a un esforç inversor important de l'Ajuntament. El lloc triat, no sense entrebancs i intents d'avortar la decisió, obeí a raons d'idoneïtat, oportunitat i necessitat. Es tracta de l'antiga seu de la Cooperativa Agrícola Murera. Fundada l'any 1937, aixecà l'edifici a un solar del carrer Nou (actual Joan Carles I, 44) per disposar d'una seu social i d'un magatzem adequats a la importància que havia adquirit amb els anys. El projecte el signà l'arquitecte Lluís Fuster el 1945 i fou inaugurat el 10 d'agost



Figura 1. L'arxiu nou de Muro, situat en el carrer Joan Carles, I, 44. Fotografia de Sebastià Riutort Taberner.

1. La possibilitat de rehabilitar el magatzem la va plantejar l'arxiver en l'informe emès el dia 7 de desembre de l'any 2000. La documentació relativa a la construcció està en procés d'inventari i es podrà consultar en breu.



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

de 1947 (fig. 2). Des del 1987, era de propietat municipal. Fins l'any 2002 fou magatzem agrícola, mentre que el pis superior ja l'aprofitaven entitats del poble. A les festes de Sant Joan d'aquell any s'inaugurà la nova seu de la CAM, al polígon de Marjals, per la qual cosa l'edifici quedà a completa disposició de l'Ajuntament.



Figura 2. Detall de la façana de l'edifici original, projectat per Lluís Fuster, 1945. Fons AMM, sense signatura.

L'augment exponencial de la documentació generada des dels anys 80 del segle XX, afegit a la necessitat d'ampliar les oficines des del 2002, havia fet col·lapsar la casa consistorial des del 2007 d'una manera evident. Aquell any se'n redactà el primer projecte, i fins al 2015 no començaren les obres (fig. 3).² El 2024 hem iniciat el trasllat, de manera simultània a l'adequació de la documentació que restarà a les oficines de la sala. Ambdues operacions arrossegueu les conseqüències negatives de tants anys de col·lapse.



Figura 3. Obres de cimentació del futur arxiu, 2015. Xavier Morlà Cuesta.

2. El 2007, els arquitectes Antoni Domingo Pons i Josep Reynés Martorell en redactaren un primer projecte. El 2015 agafà el relleu, i en millorà la idea original, Joan Oliver Fornés. L'apartat d'instal·lacions, des del primer moment, la va projectar l'enginyer Mateu Torelló Quetglas.

L'arxiu municipal és un servei públic de caràcter administratiu i cultural especialitzat en la recollida, custòdia, gestió integral i difusió del patrimoni documental que ha generat al llarg dels segles l'òrgan de govern del municipi en l'exercici de les seves funcions (fig. 4). Una gestió guiada per la legislació aplicable i per la ciència arxivística, ambdues en evolució constant. El consistori ha de vetllar pel manteniment i la promoció d'aquest servei: assegurar la salvaguarda del patrimoni documental, garantir el dret d'accés a la informació en el procés administratiu a totes les parts implicades i facilitar la investigació històrica. Un aspecte diferenciador dels arxius municipals que cal tenir ben present, comparat amb altres centres arxivístics, és que aquests són part essencial i constitutiva de l'administració local. Cal defugir de la separació entre «arxiu històric» i «arxiu administratiu». L'arxiu informa, assessora i acompanya des de la mateixa creació dels expedients a les oficines. Si abans de la implantació de l'administració electrònica aquest ja era un objectiu desitjable, a l'etapa actual és un imperatiu legal. L'arxiu ha passat de ser la darrera fase del circuit documental a fer part de la incoació dels procediments, des del moment en el qual el document electrònic ha de néixer correctament ubicat en el quadre de classificació del fons.



Figura 4. Imatge dels funcionaris amb el batle Martí Cladera, Tonet, a les oficines municipals noves, inicis anys 50. Fotografia d'autor desconegut. Col·lecció particular.

També, des de fa uns 25 anys, gràcies a les campanyes de sensibilització, cicles de conferències i exposicions organitzades, a poc a poc, hem generat una consciència ciutadana favorable que ha propiciat que s'enriqueixi el tresor documental amb els fons i les col·leccions generats per la societat civil murena: persones físiques o jurídiques, associacions, empreses o institucions diverses que hi han dipositat els seus documents mitjançant donació, cessió, etc.

Segons la seva definició, a l'arxiu li són encomanades tres funcions: recollir, conservar i servir els documents que el conformen. Així, a grans trets, la documentació transferida des de les oficines i posada en mans del personal responsable serà objecte d'una sèrie d'operacions conduents a organitzar

(classificar i ordenar), descriure (guies, inventaris, catàlegs, índexs o registres) i proporcionar un servei àgil i eficient. Aquestes tasques, imprescindibles per aconseguir que qualsevol acumulació de documents pugui tenir la consideració d'arxiu, són inútils o es veuen greument afectades si la documentació no es troba ubicada dins locals adequats i segurs i, també, si no disposen de personal tècnic assignat de manera permanent. És des d'aquest punt de vista que el cas de Muro pot servir de model per a altres municipis. No podem explicitar en aquestes línies les peripècies que han patit els arxius municipals en temps passats i presents. El camí cap a l'excel·lència no va a la par amb la transcendència dels fons documentals dels nostres pobles, i així ho han explicat i reivindicat, en moltes ocasions, arxiveres i arxivers d'ara i de suara.³

Ens centrarem en el cas de Muro. Els papers murers han passat per moltes vicissituds que li han ocasionat pèrdues d'un valor incalculable. En la majoria d'ocasions, la degradació i desaparició de documents ha anat lligada a la negligència humana i a la falta endèmica de personal, afegides al fet de no disposar d'unes instal·lacions dignes, de trasllats incontrolats, accidents, etc. En tot allò que fa referència a antigues ubicacions, tenim coneixement de dades prou significatives.

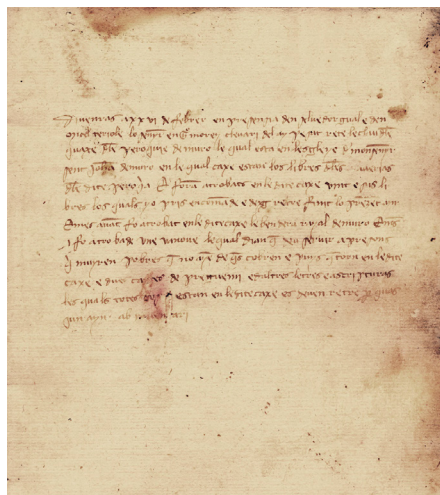


Figura 5. Detall del llibre de clavaria on es descriu el contingut de la caixa on es guardaven els llibres i documents. AMM, llibre de comptes del clavari, 1395. Llibre 1039, f. 1.

Una anotació breu, de finals del segle XIV, feta pel clavari que agafava el relleu dels comptes, és la primera descripció que en coneixem: els llibres, cartes i pergamins estaven dins una caixa, a l'església parroquial. Hi havia també la bandera reial de Muro i, quines coses, una vànova que servia per cobrir els cossos dels pobres el dia de la sepultura (sic) (fig. 5).⁴ Sabem que a les èpoques medieval i moderna la documentació es guardava a

3. Lectures recomanables, entre moltes, per il·lustrar la nostra afirmació: Riera Vayreda, Francesc (1987). *Els arxius municipals de Mallorca: classificació dels seus fons documentals*. Palma: Consell Insular de Mallorca; Garau Llompart, Isabel i Riera Vayreda, Francesc (2001). *Arxiu municipal: pautes de règim intern, organització i funcionament*. Palma: Consell de Mallorca; Grup d'Arxivers Municipals de Mallorca (2004). *Proposta de quadre de classificació per a la documentació municipal*. Palma; Grup d'Arxivers Municipals de Mallorca (2006). *Proposta de desenvolupament de quadre de classificació per a la documentació municipal*. Sa Pobla; autors diversos (2019). *La recuperació de l'Arxiu del Jutjat de Pau de Sant Llorenç (del 9 d'octubre de 2018 al 14 de gener de 2019)*. Sant Llorenç des Cardassar: Ajuntament de Sant Llorenç.

4. AMM, llibre de comptes del clavari, 1395, llibre 1039, f. 1.

l'esglesieta de la Sang. Aixecada a primeries del segle XV, entre d'altres funcions, serví com a casa de la vila fins al segle XIX. L'edifici havia de ser constantment arreglat, especialment les teulades. És senzill deduir que els documents patiren condicions adverses, fins al punt que podem considerar un miracle que encara avui tinguem el que tenim. Segons Jaume Lladó Ferragut, va ser a partir del segle XIX quan el procés de deteriorament i destrucció es va accentuar. A tall d'exemple: el 1821, l'arxiu es va veure afectat per les rates i la humitat. El 1870, mentre la documentació romania a les dependències de l'exconvent dels Mínims, l'enfonsament accidental d'una paret ens privà, una altra vegada, d'un nombre indeterminat de «libros y papeles sueltos».⁵ Uns anys abans que el senyor Jaume Lladó redactàs el primer inventari publicat de la secció històrica, constata la voluntat política de preservar en bones condicions el llegat de segles enrere i, molt important, dotar l'administració local d'un edifici digne i adequat, amb el detall que s'hi destinava un espai a l'arxiu. L'any 1945 es tractava la necessitat de substituir la casa consistorial del segle XIX:

«El Sr. Presidente expuso a la Corporación las diversas gestiones y trabajos llevados a cabo para ver de resolver la necesidad de construir una Casa Consistorial **capaz y suficiente** [...] para que los servicios rindan lo necesario, han de instalarse con las **debidadas condiciones de holgura, capacidad y ventilación adecuada**. Por ello atendidas las necesidades y volumen de trabajo que pesa sobre el Ayuntamiento, precisa proyectar un edificio capaz y en armonía con los servicios municipales y a la importancia de este pueblo y sus especiales características.»⁶

Es proposava una obra que donàs resposta a les necessitats administratives i simbòliques d'un poble en expansió. En el nou edifici, construït entre 1948 i 1949, segons el projecte de Francesc Casas,⁷ l'arxiu i la biblioteca legislativa ocupaven dues sales de la segona planta que, per altra banda, funcionava també com a habitatge del secretari de l'Ajuntament. Per a la documentació més recent, l'Administració s'encarregava, ni que fos amb bones intencions, de vetllar per l'ús i el control correctes (fig. 6).⁸

L'any 1988 veia la llum l'*Inventari de l'Arxiu Municipal de Muro*, realitzat per un equip de tècnics del Consell Insular de Mallorca, una obra encara vi-

5. Vegeu les introduccions de Gabriel Alomar i Jaume Lladó a: Jaime Lladó Ferragut, *Catálogo de la sección histórica del Archivo Municipal de la villa de Muro (Balears)*. Palma: Imprenta de los Sagrados Corazones, 1952.

6. AMM, llibre d'actes del ple municipal 1940-1943, ple del 14 de març de 1945, llibre núm. 40, f. 57.

7. Bartomeu Martínez Oliver, «La construcció de la nova casa consistorial de Muro (1948-1949), obra de Francesc Casas Llompart», *I Jornades d'Estudis Locals 2001*. Muro: Ajuntament de Muro, 2004, p. 411-426.

8. L'any 1945, la Direcció General d'Administració Local va manar que, en el termini de dos mesos, les corporacions remetessin al Govern Civil l'inventari dels seus arxius administratius. AMM, llibre d'actes del ple municipal 1944-1946, llibre núm. 40, f. 51.

gent que s'ha completat i revisat aquests anys.⁹ L'any 1989 s'incorporà a la plantilla de l'Ajuntament una bibliotecària i arxivera, la senyora Maria Cerdó i Gregori, que, tenint en compte les dificultats d'atendre la biblioteca i l'arxiu, va compaginar les tasques fins al 1997. El 1998 s'afegí la plaça d'arxiver, ja amb dedicació exclusiva.



Figura 6. La Casa Consistorial de Muro, la seu natural de la documentació, que compartirà espai amb el nou arxiu. Fotografia d'autor desconegut, anys 50. Col·lecció particular.

Aquests anys s'ha potenciat i millorat el servei, i s'ha avançat en les tasques de descripció del fons: s'ha prioritzat l'atenció als ciutadans i l'administració, el suport a la recerca, l'organització de cicles de conferències, etc. L'esforç assumit pel poble per aconseguir un edifici nou i la superació dels prejudicis inicials no haurien estat possibles si abans no s'hagués treballat a fons a fer didàctica i demostrar la «utilitat real» de l'arxiu.

La recent inauguració suposà un punt d'arribada, assentat sobre la feina de totes les persones que, d'una manera o d'una altra, contribuïren a fer que avui tinguem el «tresor documental» disponible: hem arribat a aconseguir que els ciutadans, funcionaris, investigadors i estudiants que acudeixen a Muro per a consultes diverses treguin profit a unes instal·lacions modernes i confortables. El dipòsit, amb una capacitat de dos kilòmetres lineals, reuneix tots els requisits necessaris: seguretat, amplitud i mitjans adients per a la conservació preventiva dels materials (fig. 7). En tot allò que fa referència a la difusió cultural, de moment disposam de la sala de consulta, que pot allotjar fins a 25 persones per a col·loquis, conferències, tallers, etc. Està previst, en un temps prudencial, posar en servei la planta pis de l'edifici amb una sala en què es podran agombolar fins a 150 persones assegudes, podrà acollir exposicions, etc.

9. Elvira González Gozalo; Dolores Medrano Bosch i Gaspar Valero Martí. *Inventari de l'Arxiu Municipal de Muro*. Palma: Consell Insular de Mallorca, 1988.



Figura 7. Detall del dipòsit del nou arxiu. Fotografia de Sebastià Riutort Taberner.

El nou edifici representa també un punt de sortida: el servei de l'arxiu no s'ha interromput mai, tot i les dificultats. A partir d'ara, la disposició d'espai físic —suficient, segur i digne— ens permetrà culminar projectes encetats des de fa anys: adequació física dels fons i col·leccions i descripció arxivística definitiva, fins a arribar al punt que els instruments de descripció actualitzats siguin una eina realment útil. Unes eines fruit del treball tècnic del personal responsable que descriurà totes i cada una de les parts dels materials custodiats a l'arxiu i que faran realitat el vell lema dels arxivers: *sic vos, non vobis*.

Vet aquí un esquema senzill del que podreu consultar, si ens visitau:

- El fons propi de l'Ajuntament, que va des del segle XIV fins a l'actualitat.
- Els arxius de diferents associacions de Muro. Esperam poder enllestir-ne de manera definitiva els inventaris durant el 2025. Els fons de Fomento de Cultura Murense, Unión Agrícola Murense, Cooperativa Agrícola Murense, Círculo Recreativo Murense; tots daten de la primera meitat del segle XX (fig. 8).
- Hemeroteca local i d'altres temàtiques (segles XIX-XX).
- Biblioteca legislativa (segles XIX-XX).
- Cartells i programes de festes (segles XX-XXI).



Amb l'etapa encetada amb el nou edifici, segueix un camí ple de possibilitats per a la recerca i la cultura gràcies a l'esforç col·lectiu d'un poble petit de Mallorca que ha decidit cuidar el seu arxiu. Un més a Mallorca, que, com bé sabem, atesora una riquesa documental incalculable que cal conèixer i estimar.

Figura 8. Fulletó publicitari de fertilitzants per als conreus de Marjal. Fons Arxiu Cooperativa Murera (en procés d'inventari).

Ressenyes

7. Maria del Camí Dols Martorell, *TREBALLAR LA TERRA PER PAGAR A DÉU. EL DELME I L'ESPECIALITZACIÓ AGRÀRIA DE MALLORCA AL S. XV.* Palma: Illa, 2022, 127 pp.

Juan María González de la Rosa

UIB-UNED

Amb aquest títol tan cridaner i metafòric, però a la vegada tan real, l'autora expressa i analitza, millor, impossible, dos dels conceptes clau del final de l'edat mitjana: el delme i l'especialització agrària. Aquesta obra suposa una de les aportacions més recents de l'aplicació d'aquests dos conceptes rellevants a l'illa de Mallorca entre el 1400 i el 1420. La Mallorca del segle XV tenia problemes d'abastiment de tota la població, ja que les produccions agrícoles eren escasses i insuficients per a tothom. L'agricultura de subsistència era el denominador comú, juntament amb la precarietat dels instruments de conreu, les crisis continuades, l'escassetat dels aliments, les malalties i les inclemències meteorològiques constants. Segons l'autora, una de les solucions principals era acudir a la importació de cereals.

El delme va ser un dels impostos més importants, mitjançant el qual l'Església s'enriquia a costa dels treballadors que el pagaven. L'autora analitza els cinc elements principals que sustentaven aquests ingressos i engreixaven el poder eclesiàstic, a les comarques diferenciades per antonomàsia: el bestiar d'una banda, i els quatre aliments clau de l'altra: l'oli, el vi, les verdures i els cereals. Tot i això, l'Església no mostrava gens de clemència amb els impostos i seguia cobrant-los a la població a costa de la mà d'obra dels autèntics protagonistes laborals d'aquesta època: els camperols.

A la introducció, l'autora ens explica la importància d'entendre molt bé els conceptes d'*agricultura* i *delme*, per poder comprendre l'estructura econòmica del regne de Mallorca durant el final de l'edat mitjana. A més, ens remarca el vertader propòsit d'aquesta investigació: demostrar la importància dels delmes en el conjunt de les finances catedralícies.

En segon lloc, l'autora elabora un estat de la qüestió on destaca el gran interès suscitat en l'estudi dels capítols de les catedrals espanyoles al llarg de la història, i destaca una bona quantitat de treballs científics amb una gran interdisciplinarietat. Pel que fa al cas de Mallorca, l'autora ha analitzat les fonts primàries custodiades a l'Arxiu Capítular de Mallorca, en la



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

sèrie documental de la mensa capitular. Al segon capítol, ens parla dels orígens del delme al regne de Mallorca, en el context de la conquesta cristiana i la introducció del sistema feudal.

Cal tenir en compte, seguidament, l'explicació que ens fa sobre els delmes del capítol de la Seu de Mallorca. Al llarg de l'edat mitjana, al regne de Mallorca i tots els altres regnes peninsulars, els estaments privilegiats es varen beneficiar de l'arrendament de les provisions per guanyar doblers, molts de doblers.

Posteriorment, l'autora comença a analitzar, un per un, els diferents elements que aporten una quantitat de delme més elevada. El primer és el de l'hortalissa. Era el més petit quant als ingressos, i no superava les quotes de 95 lliures. El cultiu tenia una gran importància a la ciutat de Mallorca, però era inferior a la resta de comarques. Quant al delme del bestiar, destacaven les comarques de Llevant i Migjorn de l'illa. Sobretot, la producció de ramat oví, tant per a carn com per obtenir-ne llana, i la importància de la qualitat de l'ovella mallorquina i el comerç de la llana, que desenvolupaven una indústria tèxtil mallorquina autèntica i destacable. Pel que fa als ingressos, manté un comportament lineal de 392 lliures i 10 sous, encara que arriba fins a les 500 lliures en el millor dels casos. Pel que fa al delme de l'oli, únicament va afectar les comarques de la Serra de Tramuntana, el Raiguer i les ciutats, condicionat, a més, pel cicle vital de les oliveres, i va protagonitzar un sistema d'augment i davallades molt irregular i inestable. Les seves recaptacions pateixen repunts: arriben a ser molt positives, fins a les 800 lliures, o pràcticament nul·les, amb quotes que no superaven les 100 lliures. Quant al delme del vi, va ser molt més estable, i el vi fou un dels productes més preuats al regne de Mallorca. El delme del vi era molt més important per als canonges que els tres ja esmentats, i requeia sobre l'onzena part de la collita, un nombre més alt que per als productes anteriors. Les recaptacions anuals se solien moure entre les 500 i 800 lliures, llevat d'alguna excepció, amb 1.717 lliures, 11 sous i 8 diners. Cal esmentar també aquí el cas dels llegums, en què les faves destacaven amb 18 sous per quartera. El comportament del blat, pel que fa a guanys, fou extraordinari: no baixaven de 1.000 lliures anuals; fins i tot es va arribar a 3.135 lliures, 18 sous i 10 diners. Tot i això, cal dir que el blat destacava perquè tenia un comportament molt oscil·lant. Finalment, el delme del blat va ser molt estable, el més estable, juntament amb el vi. El tribut es feia efectiu en dues opcions diferents: doblers o espècie, i els doblers eren l'opció més interessant i positiva per al capítol. L'import de la quartera va arribar a estar entre 20 i 22 sous, i l'ordi va ser el cereal més assequible.

Com a conclusió, malgrat els moments difícils de crisi i context desfavorable en moltes èpoques d'aquest segle a Mallorca, el desenvolupa-

ment econòmic agrari seguia més viu que mai. Els canonges continuaven rebent grans quantitats de doblers i no perdien mai el poder adquisitiu, que oscil·lava entre 3.000 i 5.000 lliures. Amb aquests ingressos, l'Església podia seguir mantenint tot el culte establert i el consum necessari. A més, en tenia de sobra per a les moltes obligacions que tenia com a representant d'un dels estaments privilegiats principals i per mantenir els alts càrrecs eclesiàstics.

En definitiva, el llibre contribueix a actualitzar i incrementar les dades existents sobre el delme i l'especialització agrària de Mallorca durant el segle XV. La riquesa de fonts primàries d'arxiu, així com les fonts secundàries fruit dels treballs excel·lents que s'han elaborat sobre el tema, ha contribuït a posar damunt la taula un dels temes clau per entendre el funcionament agrari de la Mallorca del final de l'edat mitjana. Un cop analitzats els elements que aportaven un delme, les seves característiques, quantitats i zones d'expansió, el lector automàticament pensa en l'enriquiment massiu dels estaments eclesiàstics, en detriment dels estaments no privilegiats que treballaven al camp, que eren, no cal oblidar-ho, el 90 per cent de la població del regne de Mallorca i de tot Europa occidental.

Ressenyes

8. Gabriel Ensenyat Pujol,
FUSTER I ELS MALLORQUINS. EL DEBAT IDENTITARI A LA MALLORCA TARDOFRANQUISTA.
Sèrie La Unitat, núm. 232. València: Edicions 3 i 4,
2022, 406 pp.

Antoni Marimon Riutort

Universitat de les Illes Balears

Els anys seixanta del segle XX, contra tot pronòstic, es va produir un re-viscolament de la cultura catalana tan impressionant que podem parlar d'una nova Renaixença. Aquesta recuperació, encara en el context d'una interminable dictadura franquista, no es pot entendre sense un marc internacional procliu al canvi. Recordem que els anys seixanta són els de la descolonització d'Àfrica; la lluita pels drets civils dels afroamericans als Estats Units; l'auge del feminisme a Occident; la radicalització dels moviments estudiantils; la revolució cultural xinesa o la renovació del catolicisme arran del Concili Vaticà II, per posar només alguns dels exemples més transcendents. Darrerament, l'empenta de la cultura expressada en llengua catalana ha cridat l'atenció d'un cert nombre d'investigadors i d'escriptors. Entre d'altres, podem destacar les aportacions de Mercè Picornell Belenguer *Continuïtats i desviacions. Debats crítics sobre la cultura catalana en el vèrtex 1960/1970*, que va treure a llum Leonard Muntaner Editor el 2013; Carles Santacana (coord.) *Quan tot semblava possible. Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*, editat per les Publicacions de la Universitat de València el 2018; Marta Vallverdú *Seixantisme. L'esclat cultural català dels 60*, publicat per L'Avenç el 2022; i el ja esmentat Santacana (coord.) *Europa en España. Redes internacionales transnacionales (1960-1975)*, editat per Sílex.

El redreçament cultural autòcton dels anys seixanta va tenir l'epicentre a Catalunya, on ja hi havia uns precedents importants que podem datar de mitjan dècada dels anys cinquanta. Així, entre altres aportacions, hem de destacar *Notícia de Catalunya*, de Jaume Vicens Vives, publicada el 1954, amb una segona edició ampliada que va aparèixer el 1960. Aquesta obra va ser la primera gran reflexió sobre l'ésser de Catalunya després del 1939 elaborada a l'interior i no a l'exili. El 1959, aparegué *Serra d'Or*, una revista que aglutinà intel·lectuals molt heterogenis sota l'empara de l'Església. Poc després, durant el període 1961-1964, se celebrà el Primer Congrés de Cultura Catalana; el 1961, començà a publicar-se la revista infantil *Cavall Fort*; i el 1962 inicià les seves activitats Edicions 62, una empresa editora que



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució
"Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

difongué en català algunes de les millors obres de la literatura i del pensament internacional de l'època. A més, també va tenir una gran transcendència la Nova Cançó, que disposà d'una magnífica plataforma de difusió, la casa discogràfica Edigsa, fundada a Barcelona el maig de 1961.

Com ja havia passat amb la primera Renaixença, aquesta recuperació es va estendre amb un poc de retard al País Valencià i a les Illes Balears. En el cas valencià, va tenir una potència i una influència notables, gràcies a la figura extraordinària de Joan Fuster. Com ha dit Damià Pons, és Fuster qui realment incorporà el País Valencià, o com a mínim un segment de les seves elits culturals, a la cultura catalana. De fet, és Fuster qui fa un relleu espectacular i radical de la idea de Països Catalans, que no era nova, però que ara coneix un reviscolament sorprenentment potent a partir del seu opuscle *Qüestió de noms*, publicat a Barcelona el 1962, i de la seva obra cabdal, *Nosaltres els valencians*, també de 1962.

Gabriel Ensenyat s'ha preocupat precisament d'elaborar un extens i documentat assaig sobre la influència de Fuster a la Mallorca dels anys seixanta. A partir d'aquest fil conductor, ha ampliat el seu objecte d'anàlisi a altres debats que tenien la identitat dels mallorquins com a element fonamental de discussió.

La influència de Fuster és molt evident a l'assaig *Els mallorquins*, de Josep Melià, una obra hereva directa de *Nosaltres els valencians* (1962), que acabava de ser redactada el 1964, però que, a causa de la censura, no es va poder publicar fins al 1967. Com molt bé indica Ensenyat, per primera vegada des del brutal trencament que va suposar el juliol del 1936 a Mallorca, es feia un plantejament identitari privat que no emanava de la història general d'Espanya. Aquest assaig remarcava la ruptura radical de la conquesta cristiana, bàsicament catalana, del 1229, i denunciava el procés de castellanització iniciat ja en el segle XVII, però consolidat en el segle XVIII i a l'època contemporània. El pròleg era obra, significativament, de Joan Fuster i es va mantenir en la segona edició, d'aquell mateix 1967, així com en la versió en castellà de l'editorial Cuadernos para el Diálogo, de 1968.

Els anys seixanta a Mallorca varen estar marcats per l'auge del turisme i de la immigració. Però també foren els anys de la presa de consciència identitària d'una minoria culta cada vegada un poc més nombrosa. Així, Ensenyat passa revista a dos grans debats que es referien a l'origen etnocultural dels mallorquins. Un era la qüestió xueta, amb l'obra cabdal de Miquel Forteza, *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca* (1966). No era un tema nou, perquè ja n'hi havia una àmplia literatura en la història de Mallorca. L'altre era més innovador: la reivindicació, totalment acrítica, per cert, del passat islàmic per part d'un petit grup d'intel·lectuals mallorquins. Aquest debat, que va ser tan intens com efímer, ha estat ampliat

i revisat per Gabriel Ensenyat mateix en un altre llibre, *Moros i catalans. Un debat identitari a Mallorca (1969-1972)* (2023), que va rebre el premi Mallorca d'Assaig 2022. L'autor destaca l'originalitat que va tenir a Mallorca el debat sobre el passat islàmic, molt diferent del que sobre el mateix tema s'havia desenvolupat en altres nacions i regions d'Espanya. També posa en relleu que no es tractava de la típica controvèrsia anticatalana, atès que no es qüestionava la catalanitat històrica, cultural i lingüística. Miquel Barceló mateix, sens dubte el principal ideòleg dels anomenats «moros» mallorquins, va reconèixer que «Entre el 1229 i el 1231 comença la història de la societat mallorquina: comença el present d'avui». Personalment, consider que tant d'entusiasme en reivindicar un passat islàmic, per força criminalitzava la conquesta de Jaume I i passava per alt la violència de la conquesta islàmica del 902/903 i el fanatisme extrem dels almoràvits i els almohades. A més, fins i tot sense voler, aportaven elements que varen ser utilitzats pel gonellisme.

La polèmica gonella del 1972 també és analitzada en detall per Gabriel Ensenyat. D'uns plantejaments purament lingüístics se'n derivaren ideologies polítiques clarament anticatalanistes i antimallorquines, que, a diferència del País Valencià, no varen poder condicionar el procés autonòmic.

Dos personatges, Antonio Alemany i Álvaro Santamaría, centren el darrer capítol d'aquest llibre. No és fàcil ser ponderat davant el cúmul de mentides, manipulacions del passat i arguments per fomentar l'autoodi que documenta a la perfecció Gabriel Ensenyat. Com ell mateix indica, l'hemeroteca és implacable. Així, resulten especialment valuosos els articles o texts d'aquests mateixos autors publicats els anys seixanta i setanta, en els quals reconeixen sense problemes la catalanitat de Mallorca, que després negaran reiteradament i amb un entusiasme digne d'una millor causa.

Aquests dos assaigs, molt ben redactats i també força ben documentats, demostren una vegada més que l'illa de la calma no ho era tant. Encara que un poc a remolc de Catalunya i el País Valencià, a Mallorca es produïren, els anys seixanta i primers setanta, un conjunt de debats que demostraven un interès per la realitat diferencial pròpia que dècades de franquisme i segles del centralisme espanyol no havien pogut ofegar. Ensenyat ens relata de forma amena aquestes polèmiques que, a través de la premsa, involucraren un nombre sorprenentment elevat de mallorquins. No podem oblidar que aleshores els diaris tenien tiratges molt elevats i una influència enorme sobre àmplies capes de la població. A més, la pràctica inexistència de vida política, reduïda a una amorfa oficialitat franquista o a un minoritari i clandestí antifranquisme, potenciava aquests debats, que sota una aparença intel·lectual amagaven actituds polítiques ben diferenciades.

Gabriel Ensenyat té raons sobrades per denunciar, arran dels debats esmentats, el pes asfixiant del supremacisme castellanista; l'espanyolitat eterna i ahistòrica fomentada per personatges com Claudio Sánchez Albornoz; la traïció persistent de la nova burgesia hotelera mallorquina o l'existència d'un balearisme excloent de matriu espanyolista. A més, posa en relleu el fet que, mentre es debatia el nom de la llengua, els intents d'avançar cap a la normalitat romanien aturats.

En conjunt, aquesta obra aporta una sòlida erudició i una magnífica redacció al servei del coneixement d'un passat recent en el qual els defensors d'una evidència històrica, la catalanitat històrica i lingüística dels mallorquins, varen haver de polemitzar en múltiples fronts. Tot això, mentre el tardofranquisme semblava que no s'acabava mai i el turisme afavoria un creixement econòmic i un tipus de societat gens preocupada per la identitat i la cultura.

Ressenyes

9. Jaume García-Rosselló, Aixa Vidal, Javiera Letelier (coords.),
SER INDÍGENA. EXPRESIONES SUBALTERNAS DE RESISTENCIA E IDENTIDAD EN LA AMÉRICA AUSTRAL.
Palma: Leonard Muntaner Editor, 128 pp.

Margalida A. Coll Sabater

Universitat Pompeu Fabra

Aquest llibre és fruit del seminari «Ser Indígena», que tingué lloc a la Universitat de les Illes Balears el febrer de 2016. Els seus editors, vinculats a la investigació dels pobles originaris de l'Amèrica Austral, opten pel format monografia per plasmar la situació en què viuen alguns grups indígenes del con sud-americà. El tret comú de les deu contribucions és analitzar i denunciar la situació d'aquestes comunitats subalternes, així com mostrar diverses estratègies d'empoderament comunals assolides a través del reconeixement del seu patrimoni, identitat i manifestacions socials.

Una part dels articles d'aquest monogràfic està enfocada a mostrar i denunciar la marginació dels grups indígenes en economies emergents des d'anàlisis comparatives de la situació legal i real de les distintes comunitats. En aquest sentit, la contribució d'Aixa Vidal (p. 9-28) centra l'estudi en els pobles originaris del Gran Chaco argentí i analitza com el desenvolupament d'un model econòmic que beneficia minories afecta negativament una part important de la ciutadania, especialment les poblacions indígenes que provenen ja d'una llarga història d'exclusió i discriminació.

En la mateixa línia, Antoni Marimon Riutort (p. 75-106) fa un repàs de la marginació i del renaixement dels pobles indígenes entre els anys 1970 i 2010. En les dècades dels setanta i vuitanta, s'inicien moviments indígenes per la defensa dels drets dels pobles amerindis, com ara la recuperació de terres comunals. Els anys noranta, ens explica que es produeix una politització d'aquests moviments, que reclamen, entre d'altres, l'educació bilingüe. Tot i els èxits d'alguna d'aquestes iniciatives materialitzats en les reformes legals aconseguides, els Estats tendeixen a afavorir els interessos globalitzadors de les multinacionals.

El segon bloc de contribucions emfatitza els condicionants històrics que han alimentat aquesta situació, descrivint i qüestionant les dicotomies entre els grups hegemònics i els subalterns. Per part seva, Silvana Buscaglia (p. 153-191) qüestiona la idea de «poder colonial» i mostra situacions



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

caracteritzades per les possibilitats i limitacions tant per part de les poblacions natives, com per la materialitat i les pràctiques colonials durant els segles XVIII i XIX a la Patagònia. Així doncs, en la idea d'agència indígena que proposa hi tingueren cabuda els vincles interètnics, la negociació i la cooperació, així com la tensió i l'hostilitat en les relacions entre els diversos grups. Complementàriament, Sebastián Valverde (p. 121-152) se centra en el context actual i aborda les mobilitzacions i els diversos moviments del poble indígena Maputxe. En aquest sentit, en la dicotomia indígena-colonitzador es pot veure que es produeix una combinació entre un creixement jurídic, polític i social d'aquests pobles i alhora el manteniment d'una estructura econòmica que contrasta radicalment amb els drets territorials, la igualtat social i les condicions de vida maputxes.

El tercer bloc de contribucions a aquest monogràfic es caracteritza per plasmar distintes estratègies de resistència i visibilització vigents a les comunitats originàries des de diverses aproximacions. Una és la protesta social. Martín Verzoub (p. 29-52) explica i analitza la lluita d'un grup de representants de poblacions indígenes (QOMPIWINI) que acampà des de febrer fins a desembre de 2015 a Buenos Aires amb l'objectiu que el govern de Cristina Fernández escoltés les seves demandes.

L'activitat artesanal suposa una expressió de l'agència indígena. En aquest sentit, Ana Clara Black, Carolina Vidarte, Ingrid Müller i Alejandra Grave (p. 63-74) estudien la complexitat dels artesans i artesanes a través dels modes, formes, temps, cos i espai per aprofundir en la indigeneïtat. Concretament, amb anècdotes i experiències de vida reals de terrissaires *qom* actuals. Per la seva part, Jaume García-Rosselló (p. 211-219) reflexiona entorn de la manera com s'ha considerat i valorat la ceràmica produïda al territori ancestral del Gulumapu, al centre sud de Xile. Des de perspectives etnogràfiques i arqueològiques, critica l'homogeneïtat amb què s'ha presentat la ceràmica maputxe i proposa que la cultura material, en aquest cas, la pràctica tecnològica, passi a ser analitzada com el vehicle a través del qual les comunitats negocien i construeixen la seva identitat social. D'aquesta forma, s'aproxima a agents marginats i amb una escassa visibilitat social, com les dones, i dona visibilitat a allò que fins ara havia estat invisible.

Una altra estratègia de visibilització de les comunitats indígenes és la participació activa en el registre de la memòria i la cultura a través de centres de documentació i museístics. Tibisay Kunadamy Zamora Aray i Maralyn Shailili Zamora Alay (p. 53-62) comencen el seu article amb les diverses interpretacions que té en castellà la manera de saludar-se entre els wichí: *Amtena Chiwoye*. Per defugir de les interpretacions no indígenes i, per tant, per incloure la visió indígena en l'estudi del seu món, coneixement i infor-

macions, ofereixen el seu punt de vista (l'indígena) als resultats preliminars d'un estudi sobre la participació d'aquests pobles en les institucions de l'Estat a la província de Chaco (Argentina). Materialitzen aquesta idea a través de tota una sèrie d'iniciatives per part de l'equip del Centre de Documentació Indígena.

En aquesta mateixa línia, Javiera Letelier Cosmelli (p. 192-210), després d'introduir la problemàtica del mal denominat «conflicte maputxe» a Xile, exposa el cas del Museu Antropològic de Cunco com a exemple de museïtzació del patrimoni maputxe i de valoració de les veus subalternes: com des d'una aula i amb una mirada col·laborativa entre estudiants i professors es constitueix un exemple de construcció d'identitat local a partir del vincle entre persones i objectes, els quals no poden desvincular-se de la comunitat involucrada si no volen acabar convertint-se en espais aliens.

Finalment, Martina Inés Pérez (p. 107-120) ens exposa un exemple més de la manca de participació d'agents locals i indígenes en l'estudi de la seva pròpia cultura i identitat. Com a cas d'estudi, presenta la investigació arqueològica a la zona d'Antofagasta de la Sierra (Catamarca, Argentina). Durant els primers anys de campanyes, la població autòctona no coneixia ni la prehistòria local ni les investigacions que es duïen a terme. Així doncs, explica la necessitat i les estratègies que han assumit per tornar-se a vincular amb la comunitat local.

Aquest llibre aconsegueix posar de manifest dues realitats importants pel que fa a les expressions subalternes i d'identitat dels grups indígenes de l'Amèrica Austral. D'una banda, recalca la necessitat de donar veu als pobles indígenes en els seus propis contextos, siguin acadèmics o espais culturals i de divulgació. La raó és que en aquests contextos hi ha hagut una tendència històrica de parlar en nom seu i silenciar, per tant, les seves veus i excloure els seus punts de vista dels discursos científics, culturals, econòmics i polítics.

En aquest sentit, crida l'atenció l'acceptació i l'arrelament que ha tingut entre la comunitat acadèmica la crítica d'E. Said a la manera en què les entitats colonials han silenciat les comunitats colonitzades.¹ Paradoxalment, encara existeix un buit i una falta d'igualtat a l'hora d'elaborar discursos sobre poblacions subalternes on aquestes tinguin una participació activa i una representativitat mínima en la seva elaboració, problemàtica adreçada i parcialment solucionada en les contribucions d'aquest llibre.

Seguint en la línia de les aproximacions postcolonials, considero que l'obra que analitzem trenca en tots els casos les dicotomies tradicionals, com

1. Edward Said, *Orientalism*. Nova York: Pantheon Books, 1978.

ara les centre-perifèries o identitat pròpia-alteritat, que configuren una visió del món occidentalista, tal com criticà H. Bhabha al seu dia.²

D'altra banda, les contribucions de la monografia tenen un caràcter no solament informatiu, sinó reivindicatiu. Fan valdre la situació dels grups subalterns dels països emergents del Con Sud i denuncien la marginació política i econòmica, fins i tot l'extrema pobresa d'aquests grups, que es beneficien poc de les polítiques de cooperació i de desenvolupament europees.

La riquesa d'aquest llibre recau igualment en la possibilitat excepcional i única de recollir punts de vista diferents sobre un mateix fenomen. Es tracta d'enfocaments no excloents, que no es contradiuen, al contrari, emergeixen com a complementaris. Així doncs, som davant un estudi multidisciplinari i multivocal, gràcies a la naturalesa dels treballs que aborden grups, problemes, metodologies i propostes interpretatives diferents: artesania, arqueologia pública, arqueologia del passat, etnoarqueologia, antropologia, sociologia, història política, dret constitucional comparat i pròpies vivències de grups indígenes actuals.

En definitiva, des del meu punt de vista, el conjunt de contribucions de la monografia aconsegueix descolonitzar el coneixement donant veu als subalterns des de la interseccionalitat i la responsabilitat intel·lectual, tal com proposà G. C. Spivak.³

Lluny d'infravalorar la riquesa d'aquesta obra, l'acompanyament gràfic i cartogràfic hauria facilitat la millor comprensió geogràfica, així com la possibilitat de visualitzar amb rigor aquells materials i peces que, d'altra banda, s'han d'imaginar. Igualment, hauria estat interessant seguir una certa coherència temàtica i territorial, tal vegada equilibrant la representativitat de certes àrees o optant per aprofundir en un mateix grup i territori des de perspectives diferents. Aquesta segona opció, però, no hauria permès comparar les distintes polítiques i situacions indígenes a gran escala.

2. Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*. Londres: Routledge, 1994.

3. Spivak, Gayatri C. Spivak. «Can the Subaltern Speak». Cary Nelson i Lawrence Grossberg (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Chicago: University of Illinois Press, 1988, p. 267-310.

Ressenyes

10. Sergio Román Aliste; Cristóbal Marín Tovar; Victoria Soto Caba (eds.),
JARDINERÍA HISTÓRICA Y METÁFORA VIRTUAL. DIGITALIZANDO VISTAS, ESTAMPAS Y PLANOS (SIGLOS XVI-XVIII). Madrid: Dykinson, 2023, 242 pp.

Júlia Roman Quetglas

Universitat de les Illes Balears

«L'art del jardí és absolutament inseparable de la idea de representació». Amb aquesta afirmació contundent, Michael Jakob iniciava el seu assaig *El jardín y la representación. Pintura, cine y fotografía* (Siruela, 2010). I, segueix l'autor, l'aspecte representatiu remet a la qualitat semàntica dels jardins, això és, la idea de paradís: una esfera transcendent i inaccessible, el lloc fora de representació per excel·lència. Per tant, la imatge mai no reproduïx el jardí, sinó que l'interpreta a partir de la lectura crítica dels testimonis indirectes.

El llibre que aquí ressenyam tracta sobre la interpretació del jardí històric a través de la imatge. La publicació reuneix els resultats de les recerques principals que es varen dur a terme en el marc del projecte d'R+D+I PID-2019-108233GB-I00: «Fest-digital. Digitalizando la fiesta barroca. Reconstrucciones virtuales del ornato efímero en España y Portugal (Ss. XVII y XVIII)», dirigit per la doctora Victoria Soto Caba, professora d'Història de l'Art de la UNED i referent en els estudis sobre la festa i l'art efímer i la història dels jardins. El projecte s'insereix en el treball i l'estudi de les noves tecnologies per a la imbricació de la Història de l'Art en les denominades Humanitats Digitals.

Aquesta publicació està liderada per un equip editor encapçalat per la IP del projecte, al qual se sumen el doctor Sergio Román Aliste i el doctor Cristóbal Marín Tovar, ambdós professors d'Història de l'Art de la Universitat Rey Juan Carlos, que treballen en la virtualització del patrimoni i en la reconstrucció digital, respectivament. L'objectiu de l'obra és proposar imatges versemblants i rigoroses del jardí a l'edat moderna, partint de la reconstrucció virtual d'aparells efímers barrocs, presentades en *renders* o infografies. Corresponen a vuit jardins de la geografia peninsular que es troben, majoritàriament, a Castella, un a Andalusia i un a Lisboa. La metodologia vectorial que segueixen els diversos autors es basa en l'aliança entre els mètodes de la investigació historicoartística, sustentada sobre



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

el coneixement exhaustiu de la documentació, entre les quals s'inclouen fonts literàries, gràfiques i cartogràfiques, juntament amb el control de les possibilitats que ofereixen els mitjans tecnològics. Aquest aspecte, el metodològic, és nuclear a l'obra: s'incideix en els processos i mecanismes sobre els quals s'ha construït la imatge digital, i s'expliciten, perquè és on rau l'argumentació de la hipòtesi.

L'estudi de Sergio Román i Magdalena Merlos sobre el jardí de l'illa d'Aranjuez desenvolupa extensament els paràmetres propositius i metodològics que guien el conjunt de la publicació. El que es presenta és la tercera proposta de reconstrucció digital de la plaça i la font d'El Niño de la Espina, també coneguda com la font de Las Arpías. Es prenen com a referents visuals la sèrie de gravats que Louis Meunier va realitzar i dibuixar el 1665, i es contrasten amb les fonts textuais, alhora que s'estableixen connexions amb els models clàssics i classicistes. Això ha permès recrear en 3D la imatge de cada un dels moments evolutius i justificar les variacions que presenta entre les representacions de l'edat moderna i l'actualitat.

El procés de treball constitueix el nucli de l'estudi *La huerta del Duque de Lerma en Madrid*, de Cristóbal Marín i Sergio Román. Per a la recreació en 3D, estudien les cartografies històriques dels segles XVII, XVIII i XIX. Aquestes es contrasten i combinen amb recursos digitals, com el Google Maps, per a la visualització tridimensional de l'entorn urbà actual, i també la tecnologia LIDAR com a base de model digital del terreny (MTD), que permet la texturització amb les cartografies històriques.

La hipòtesi com a element de debat, com a fonament de l'avanç científic, és l'altre focus d'interès dels investigadors. L'elecció del terme «metàfora virtual» en el títol del llibre interpel·la, precisament, les qüestions esmentades sobre el binomi imatge-interpretació en la semàntica del jardí. I remet, així mateix, a una de les característiques intrínseques al jardí: que és efímer. Els editors es mouen dins la metàfora, la poètica del jardí. La digitalització, l'aplicació de la tecnologia en el camp del jardí, no exempt de poètica, que hi és transferida a partir de la idea de la metàfora. Desenvolupen àmpliament la idea Victoria Soto i Sergio Román al treball sobre el jardí del II comte de Solre, Jean de Croÿ, construït al segle XVII en el lloc on es troba actualment el Círculo de Bellas Artes. Les fonts visuals de l'estudi varen ser la *Topographia de la Villa de Madrid*, aixecada per Pedro de Texeira el 1656, i l'al·legoria de Flora, del pintor Van der Hamen, que es consideren essencials en el plantejament de la hipòtesi deductiva de reconstrucció del jardí. Paral·lelament, introdueixen les descripcions literàries o construccions, que serviren per copsar el sentit i els valors al·legòrics concedits als jardins. La construcció del discurs passa per tres imatges virtuals; la tercera és la que, ara per ara, es dona per vàlida, més aproximada al passat històric. Però no

es pretén definitiva. Tal com afirmen els autors: «El resultado virtual y visual obtenido no es más que una propuesta que debe ser cuestionada a la luz de cada una de las decisiones reconstructivas tomadas en el proceso teórico y técnico llevado a cabo en este trabajo».

Com a conclusió general, val a dir que l'interès dels editors és posar a l'abast tot un corpus teòric i tècnic per a la construcció de coneixements, centrats, en aquest cas, en la jardineria històrica en el context del *Siglo de Oro*, i en el marc de les denominades Humanitats Digitals. Tanmateix, l'abast dels estudis és molt més ampli. Els resultats contribueixen a enriquir el coneixement de l'escenografia de la festa barroca i de la seva iconografia mitjançant la definició tridimensional dels elements que la conformaven. El seu estudi a partir del jardí històric s'estableix com una evidència del valor que tingueren en la configuració i percepció de la ciutat i de la cultura urbana a l'edat moderna. Així mateix, el treball revela la importància de combinar precisió històrica amb interpretació artística en la visualització del patrimoni, i obri camins per a futures investigacions en la restauració i comprensió d'espais històrics.

Finalment, cal incidir en l'acurat treball de les recreacions en 3D, que són destacables tècnicament i artísticament. Són imatges originals i sorprenents i, tot i que hipotètiques i virtuals, ens amplien les possibilitats de la percepció. Com ho foren, en el seu context, les vistes a vol d'ocell de les vil·les dels Mèdici que Giusto Utens va recrear cap al 1599.

Ressenyes

11. Sonsoles Hernández Barbosa e Irene Gras Valero (eds.), *LA SENSIBILIDAD DE LA METRÓPOLIS MODERNA. IMAGINARIOS ESTÉTICOS Y ESPECTÁCULOS VISUALES*. Barcelona: Ediciones de la Universidad de Barcelona, 2021, 197 pp.

Marta Del Pino Méndez

La publicación es el resultado del seminario «Entre ciudades: paisajes culturales, escenas e identidades», celebrado en la Facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Barcelona durante los días 20 y 21 de noviembre de 2019, en el marco del proyecto de I+D+i HAR2016-78745-P, llevado a cabo por el grupo GRACMON.

El eje central es el análisis del impacto de la modernidad en la ciudad de Barcelona de forma concreta, pero incluyendo miradas internacionales con casos de ciudades y autores europeos. El denominador común de estos cambios son las exposiciones universales de Barcelona de 1888 y de París de 1900 y la Exposición Internacional de Barcelona de 1929. La recopilación que presentan Hernández y Gras nos conduce por la urbe a través de la fotografía, el cine, la escultura, la pintura y la estimulación sensorial, reflexionando sobre diversos aspectos fundamentales para comprender los cambios producidos entre los siglos XIX y XX.

Gras nos ofrece, desde la literatura, la imagen decadente de una Cataluña que se adentra en la modernidad arrinconando ciertos elementos en la periferia y los suburbios. Se genera la llamada Babilonia negra, la ciudad del exceso, del pecado. Para huir de esta realidad abrumadora parte de la sociedad se refugia en la absenta o la morfina, mecanismos de evasión absolutamente modernos. Esta ciudad se entrega también a la lujuria, lo que ocasiona la aparición de enfermedades de índole sexual, asociadas a la doble imagen de la mujer prostituta, quien puede ser *femme fatale* y a la vez víctima de, en palabras de la autora, la brutalidad y los vicios de los hombres.

La literatura registró de forma extensa los males de la modernidad, pero también la pintura se hizo eco; prueba de ello son las obras parisinas de Hermen Anglada-Camarasa. En esta línea absorbente y asfixiante se acuña como concepto la ciudad tentacular para identificar el proceso de las transformaciones urbanas.



Tots els continguts de l'edició electrònica es distribueixen sota una llicència d'ús i distribució "Creative Commons Atribució-No Comercial 4.0 Internacional".

Por su parte, Capellà acerca al lector a la figura tan aclamada como denostada y olvidada después del pícaro o *trinxeraire* (denominación concreta del caso barcelonés). A través de la figura del niño como encarnación de la infancia y la nobleza, el autor nos conduce a las exposiciones y muestras que acontecen en la Barcelona de finales del XIX y principios del XX. La mentalidad burguesa de la época se mostraba proclive en un primer momento a asumir como propios planteamientos como el del alma cándida que merece ser salvada. Esta idea nace durante la Revolución francesa, pero es Víctor Hugo quien la encumbra creando el personaje de Gavroche.

La escultura será un gran reproductor de la figura del pillo, y la burguesía, su máximo consumidor. Sin embargo, con el nacimiento del siglo XX se asiste a un cambio de paradigma en la mentalidad imperante: el pícaro se ha convertido en la imagen de la violencia y los disturbios. Este cambio se deja sentir en las exposiciones de los siguientes años, en las que la presencia de obra pictórica con esta temática fue escasa hasta su desaparición.

Seguidamente, Bejarano aborda el impacto que generó el autorretrato como elemento conformador durante la modernidad de la mitificación del artista. En una sociedad aburguesada que siente predilección por los arquetipos surge el artista que mediante su autorretrato se sublima. Se crea una división entre el creador y el resto de la sociedad; se explota el concepto de genio. Todo tipo de publicaciones apoyaron esta nueva concepción y fomentaron el interés de una burguesía ávida de nuevas experiencias culturales que acompañaran el ritmo frenético de la ciudad.

El cuarto capítulo, firmado por Cornejo, se centra en la fotografía como testimonio documental del París de los siglos XIX-XX. No solo existe el espacio real, sino también, como apunta la autora, el escenográfico. El elemento diferenciador que hace de la fotografía un mecanismo extraordinario es su capacidad de fijar momentos concretos, únicos e irrepetibles, creando un documento duradero. Pintores y fotógrafos van a dar buena cuenta del ajeteo en el que viven las ciudades en los años de la modernidad desenfrenada.

Durante el siglo XX la fotografía adquiere su entidad propia y la fotografía urbana se expandirá prescindiendo de manipulaciones y separándose de la fotografía pictorialista y sus desenfoques calculados. La autora señala la importancia de la figura de Eugène Atget como precursor de la fotografía directa y del documentalismo.

Atget, quien realiza su producción desde la última década del XIX hasta la primera mitad del XX, centra su mirada en la ciudad elevando el interés por esta y haciendo de lo urbano una temática relevante. La intención de Atget, remarca la autora, es crear memoria que recorra los lugares que

estarán por desaparecer. Esta manera de sentir y congelar la ciudad es en sí misma un modo moderno.

Seguidamente, Fabregat, con su texto, sitúa al lector en la Barcelona filmada. Se distingue aquí un tipo de filmación en que la ciudad es protagonista y cuya finalidad es la promoción turística, y otro en que la urbe es la escenografía en la que ocurre la vida. La Exposición Universal celebrada en Barcelona en 1888 fue un elemento generador de cambios urbanísticos y de creación o reconversión de espacios.

De otro lado, la metrópolis se convierte en el escenario donde los habitantes acuden a actos, ferias, etc. Estos elementos se filman mostrando las inmensas posibilidades de una ciudad que cuenta con variedad de actividades. Resulta muy interesante comparar la selección de lugares imprescindibles de la época con los imprescindibles de la actualidad.

Habiendo explorado la urbe a través de la literatura, la escultura, el autorretrato y el film nos adentramos en la segunda parte, en que Hernández nos presenta una metrópolis que nos estimula sensorialmente generando placer o malestar. La autora aborda el cambio que se produce hacia la espectacularización y como para que esta suceda es necesario prescindir de ciertos olores o sonidos. En el tránsito del XIX al XX el paradigma de la modernidad será el claxon de los vehículos, mientras que la venta itinerante será vista como atraso y, por tanto, elemento a eliminar.

En esta nueva ciudad el consumo se percibe como actividad ociosa, y precisa de escenarios determinados para su desarrollo. Resulta llamativo comprobar como estos mecanismos destinados a la venta continúan vigentes. Además, la sociedad burguesa demanda todo tipo de actividades culturales. El género del panorama se alza como oportunidad permitiendo una inmersión revolucionaria para la época en las imágenes, lo cual nos hace establecer cierto paralelismo con las actuales tendencias inmersivas. El ocio debe rebosar intensidad y para ello se instalan atracciones que en algunos casos también serán fuente de malestar. En definitiva, Hernández explora los polos opuestos de la modernización de la metrópolis y la consolidación del sistema capitalista como generadores de nuevas infraestructuras, espacios y actividades.

El siguiente capítulo acerca al lector a 1929, momento de la Exposición Internacional de Barcelona. Rius toma como punto de partida dos cuestiones fundamentales: de un lado, la relación estrecha que existe entre diseño urbanístico y fotografía amateur; de otro, la dimensión personal pero también colectiva de esta fotografía amateur, que satisface al autor y lo reafirma como ciudadano, pero a la vez trasciende lo individual para convertirse en colectivo.

Es esencial comprender que ya hay una Cataluña fotográfica a finales del XIX, pero que con la llegada de la modernidad esta actividad adquiere popularidad entre miembros de clase alta. La fotografía es una gran herramienta para conocer y reconocer las maravillas de Cataluña, ya sean naturales (vinculadas a grupos excursionistas), artísticas (exposiciones, galerías, artistas), folclóricas, etc. La práctica amateur supone, para la autora, la forma de mediar entre la vida colectiva y la privada.

En el mismo tiempo de la Exposición Internacional de 1929 encontramos el siguiente capítulo, en el que Cuenca profundiza en los dioramas y los espectáculos visuales. Sorprende que, como apunta la autora, hasta 2013 no hubiera apenas investigaciones respecto de estos mecanismos de luz, dado su planteamiento impactante en la sociedad de la época. Barcelona fue receptáculo de diversos conjuntos de dioramas que ofrecían un viaje a través del urbanismo del momento en diversos tamaños. En este caso, la autora analiza el impacto de dichos conjuntos como recurso propagandístico, entre otros, de la propagación de la luz eléctrica. Barcelona se erigió con el título de «ciudad de la luz del Mediterráneo», acaparó éxito y superó proyectos tan ambiciosos como el de San Francisco de 1915, entre otros.

El volumen lo cierra Piñol, con un texto dedicado a la simbiosis entre modernidad, metrópolis y cine. En él, la autora analiza los cambios de percepción del entorno urbano y la aplicación de la modernidad a través de los films paradigmáticos *Berlín, sinfonía de una gran ciudad*, de Ruttmann, y *El hombre de la cámara*, de Vertov. No se trata de una aproximación a ambos metrajes, sino una lectura de su contenido ideológico. Piñol estudia qué implica la modernidad para la ciudad y para el ciudadano.